

Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı

Yrd. Doç. Dr. Veysel Özdemir*

Öz: Sıhhat bakımından hadisler hicri üçüncü yüzyıla kadar sahîh ve zayıf olarak iki kısımda mütala edilmiştir. Bu ikili tasimat, farklı şekillerde ifade edilse de hadis usûlcülerinin üzerinde ittifak ettiği bir meseledir. Daha sonra hasen hadis kavramı ortaya çıkıp yayılma sürecine girince hadisler sıhhat bakımından artık sahîh, hasen ve zayıf şeklinde üçlü taksimatta değerlendirilmiştir. Hasen hadis kavramının doğuşu ve muhaddislerin gündemine girmesi üçlü taksimatın başlangıcı ile doğrudan orantılıdır. Hadis âlimleri üçlü taksimatın ne zaman kullanılmaya başladığı ile ilgili muhtelif görüşleri ileri sürmüşlerdir. Bu makalede sahîh, hasen ve zayıf kavramlarının izini sürerek bu kavramların ne zaman ortaya çıktığı, yaygın olarak kullanılmaya başladığı ve hadis âlimlerince ileri sürülen üçlü taksimatın tarihleri ile ilgili görüşleri değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Sahîh, Hasen, Zayıf

The Division Of Hadiths In The Terms Of Authentic And The Emergence Of Technical Terms Of Hasan (Good) Hadiths

Abstract: Hadiths in terms of authentic were scrutinized in two parts as sahih (authentic) and da'if (weak) until the third century of hijri. Although expressed in different ways, this dual classification is the issue of alliance by hadith experts. Afterwards, upon the come out and spread of the concept of hasan (good) hadith, hadiths in terms of health were assessed into three categories: sahih, hasan and da'if. The birth of hasan hadith and its being into the agenda of the hadith scholar is directly proportional to the beginning of triple conceptualization of it. Hadith scholars have suggested various opinions about when it began to be used on a triple temperament. In this article, we will try to trace the concepts of sahih, hasan and da'if hadiths and when these concepts occur; when began to be used widely; evaluate opinions about the trio concept hadith scholars put forward.

Keywords: Hadith, Sunnah, Authentic, Hasan, Weak

Giriş

Hadislerin sıhhat açısından taksimi ve bu taksimatın ilk defa kimler tarafından yapıldığı ile ilgili hadis usûlü ulemâsının farklı görüşleri bulunmaktadır. Elbette bu konuda her usûlcünün dayandığı birtakım deliller mevcuttur. Sıhhat bakımından hadislerin taksimi ve bunun ilk kez hangi âlimin elinde ortaya çıktığı bir bakıma ıstılâhların ortaya çıkması ve bunların yaygın olarak kullanılması ile doğrudan ilgili olduğu gibi hadislerin fihhi konularda ihticâca elverişli olup olmamasıyla da ilgilidir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in

* Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

vefatını takibeden zaman içerisinde, O'na ait olan ve olmayan hadisleri ayırt etmek, O'na ait olanlarda ise rivâyet kusurlarının oluşmaması için birtakım usûl ve kaideler oluşmaya başlamıştır. Özellikle fıkıh ekollerinin oluşması ile birlikte istifade edilecek hadislerin sıhhat ve kuvvet derecesine göre farklı adlarla anılmaya başlanması tabii bir netice olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sıhhat bakımından hadisler hicri üçüncü yüzyıla kadar sahih ve zayıf olarak iki kısımda mütaala edilmiştir. Bu ikili taksimat farklı isim ve şekillerle ifade edilse de usûlcülerin çoğunun üzerinde uzlaştığı bir konudur. Hicri üçüncü yüzyılın ortalarından sonra ise sıhhat bakımından hadisler sahih, hasen ve zayıf şeklinde üçlü taksime ayrılmıştır.

I-Hadîs Usûlü Ulemâsının Sıhhat Bakımından Hadîslerin Taksimi İle İlgili Görüşleri

Hadîs usûlü ulemâsının çoğu mütekaddimûnun sıhhat bakımından hadisleri sahih ve gayr-ı sahih (zayıf) şeklinde ikiye taksim ettiklerini bildirmektedir.¹ Buna göre sahih hadîs; Hz. Peygamber (s.a.s.)'e nisbeti konusunda sıhhati sabit olan hadîs, gayr-ı sahih ise Hz. Peygamber (s.a.s.)'e nispeti konusunda sıhhati sâbit olmayan hadîstir.²

Mütekaddimûn ulemâsının ekserisi tarafından yapılan bu ikili taksimatın yanında başka taksimatlar da bulunmaktadır:

a-Sahih olduğu bilinen hadisler. Meselâ meşhur gibi karinelerle desteklenip ilim ifade eden hadisler.

b-Sahih olmadığı bilinen hadisler. Meselâ aklî ya da naklî delillerle kat'î bir şekilde uydurma olduğu sabit olan hadisler.

c-Sahih olup olmadığı bilinmeyen hadisler. Meselâ zayıf ve buna benzer hadisler.

Başka bir taksimat şöyledir:

a-Sıhhati ağır basan hadisler,

b-Sahih olmadığı ağır basan hadisler,

c-Sahih olup olmadığını tercih ettirecek bir şey bulunmayan hadisler.

Bir başka taksimat ise şöyledir:

1 Babanzâde Ahmed Naim, *Hadîs Usûlü ve Hadîs İstulâhları*, (Yay. haz. Hasan Karayığit), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 198.

2 Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihün'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), I-II, Mektebu'l-Metbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrût, 1430/2009, I, 354.

a-Sihhati bilenen veya sıhhatine zannı gâlib hâsıl olan hadisler,

b-Sahîh olmadığı bilinen veya sıhhatinin olmadığına zannı gâlib hâsıl olan hadisler,

c-Sahîh olup olmadığı konusunda zannı gâlibin hâsıl olmadığı ve zihnin iki şey arasında mütereddid kaldığı hadisler.³

Yaygın bir şekilde kullanılan bu ikili taksimatın yerini daha sonraları sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üçlü taksimat almış ve günümüze kadar kullanılagelmiştir. Hadis usûlcüleri üçlü taksimatın hangi âlim tarafından ilk kez kullanıldığı ve ne zaman tedavüle girdiği sorusunun cevabı hakkında ihtilaf içerisindeyler. Hadis usûlcülerinin bu konudaki görüşlerini birkaç başlık altında şöylece toplayabiliriz:

A-İlk kez Hattâbî (308-388) tarafından kullanıldığı görüşü

Hattâbî (ö. 388), ehl-i hadîsin nazarında hadîslerin; sahîh, hasen ve sakîm (zayıf) olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmekte ve bunların tariflerini şöyle yapmaktadır:

“Sahîh; senedi muttasıl, râvîleri âdil hadîstir. Hasen; kaynağı bilinen, ricâli şöhret bulan, hadîslerin çoğunu teşkil eden, ulemânın çoğu tarafından kabul edilen ve fukahânın geneli tarafından da amel edilen hadîstir. Sakîm (zayıf) ise üç sınıftır; bunların en kötüsü Mevzû’, sonra Maklûb – ki bununla isnâddaki (râvîlerin yerlerinin) değiştirilmesini (takdîm-te’hir) kastediyorum – daha sonra ise Mechûl’dür.”⁴

İbnu’s-Salâh (ö. 643), Ebu Dâvud’un (ö. 275) Sünen’ine yazmış olduğu şerhin girişinde yer alan – yukarıda vermiş olduğumuz – ifadelerini referans göstermek suretiyle hadîsleri üçlü taksime tutan ilk kişinin Hattâbî olduğunu beyan etmiş⁵, İbnu’s-Salâh sonrasında birçok hadîs usûlü âlimi de onun yolunu tutmuştur. Nitekim İbnu’s-Salâh’ın Ulûmu’l-hadîs’i üzerine yapmış olduğu şerhte Irâkî (ö. 806)⁶ ve yine Ulûmu’l-hadîs üzerine yapmış olduğu çalışmasında Ebnâsî (ö. 802),⁷ Ulûmu’l-hadîs’in muhtasarının (İrşâdu Tullâbi’l-Hakâ’ik’in) muhtasarı olan Nevevî’nin (ö. 676) et-Takrîb’ine yapmış oldukları şerhlerde Sehâvî (ö. 902)⁸ ve Suyutî (ö. 911),⁹ hadîs usûlü alanında son dö-

3 Cezâîrî, *Tevcih*, I, 354.

4 Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, I-IV, Halep, 1351/1932, I, 6.

5 Ebû Amr Osman b. Abdîrahmân eş-Şehrîzûrî İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs (el-Mukaddime)*, (thk. Nûruddîn İtr), Dâru’l-Fikr, Dîmeşk, 2008, s. 29.

6 Abdurrahîm İbnu’l-Huseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve’l-idâh li-mâ utlika ve uğlika min ibni’s-salâh* (İbnu’s-Salâh’ın Ulûmu’l-hadîs’i ve İbn Hacer’in Nûketi ile birlikte), I-VI, Dâru İbni Affân, Mısır, 1432/2011, I, 59.

7 İbrâhîm b. Mûsa Burhânuddîn el-Ebnâsî, *eş-Şezâ’l-feyyâh min ulûmi ibni’s-salâh*, (thk. Salâh Fethî Hellel), I-II, Mektebetu’r-Rüşd, Riyâd, 1418/1998, I, 67-68.

8 Şemsuddîn Ebû’l-Hayr Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *Şerhu’t-Takrîb ve’t-Teysîr li-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr*, (thk. Ali b. Ahmed el-Kindî), Müessesetü Beynûne, Abu Dabi, 1427/2008, s. 37

9 Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Tedribu’r-râvî fi şerhi takrîbi’n-nevâvî*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim),

nemde yazılmış başarılı derlemelerden birinin sahibi olan Cezâirî (ö. 1338/1920)¹⁰ ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin hadîs alanındaki ilk hocalarından olan Talat Koçyiğit (ö. 2011)¹¹ İbnu'-Salâh'ın yolundan giderek bu taksimatı Hattâbî'den önce yaparına rastlamadıklarını ifade etmişlerdir.

B-İlk kez Tirmizî (209-279) tarafından kullanıldığı görüşü

İbn Teymiyye (ö. 728) hadisleri ilk kez üçlü taksimata ayıran kişinin Hattâbî (ö. 388) olduğuna itiraz etmiş ve üçlü taksimatı ilk defa Tirmizî'nin (ö. 279) ortaya çıkardığını ve bu ıstılâhları Câmî'inde kullandığını ileri sürmüştür.¹² Ayrıca İbn Teymiyye üçlü taksimatı Tirmizî'den önce kullananı bilmediğini, bunun ona has olduğunu belirtmiştir. O, Tirmizî haricindeki ulemânın genelini ise hadisleri sadece sahîh ve zayıf olarak ikiye ayırdığını, zayıfı da kendi içerisinde metruk olup ihticâc olunmayan ile ihticâc olunan zayıf şeklinde ikiye ayırdıklarını ifade etmiştir.¹³

Tirmizî'nin el-'İlelî's-Sağîr'ine şerh yazan İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795), son dönem hadîs âlimlerinden Rebî' b. Hâdî el-Medhalî ve Mücteba Uğur'da üçlü taksimi ilk kez Tirmizî'nin kullandığını benimseyenlerdendir.¹⁴

C-İlk kez Ahmed b. Hanbel (164-241) tarafından kullanıldığı görüşü

Ahmed b. Hanbel'in hadislerin illetleri konusundaki metodu hakkında doktora çalışması yapan Beşir Ömer Ali, üçlü taksimi ilk kullananın Ahmed b. Hanbel olduğunu ileri sürmektedir.¹⁵

Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1427/2006, s. 26

10 Cezâirî, *Tevcih*, I, 355

11 Talat Koçyiğit, *Hadîs İstılâhları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980, s. 126.

12 Ahmed b. Abdilhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *İlmü'l-Hadîs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405/1985, 20.

13 İbn Teymiyye göre Tirmizî haricindeki ulemâ zayıf hadîsi iki kısımda değerlendirmektedir:

* Râvisi kizb ile itham veya seyyiu'l-hıfz olma gibi sebeplerden ötürü metruk olup kendisi ile ihticâc olunmayan zayıf hadîstir ki bu Tirmizî'nin ıstılâhında da zayıf hadîse karşılık gelmektedir.

* Kendisi ile ihticâc olunan zayıf hadîstir ki bu Tirmizî'nin ıstılâhındaki hasen hadîse karşılık gelmektedir. İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetavâ şeyhi'l-islâm Ahmed b. Teymiyye*, (thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım ve oğlu Muhammed), I-XXXVII, Mektebetü Melik Fahd, Medine, 1425/2004, I, 251-52; XVIII, 23, 248-249

14 Zeynuddîn Ebî'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, (thk. Nuruddîn İtr), I-II, Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk, 1429/2008, I, 342; Rebî' b. Hâdî 'Umeyr el-Medhalî, *Taksimü'l-Hadîs ilâ sahîh ve hasen ve da'if beyne vâkî'l-muhaddisîn ve muğalatâtü'l-müte'assibîn* "Reddüm alâ Ebî Ğudde ve Muhammed Avvâme", Mektebetü'l-Ğurbaî'l-Eseriyye, Medîne, 1417/1997, s. 155; Mücteba Uğur, "Hasen", *DİA*, XVI, 374.

15 Beşir Ali Ömer, *Menhecü'l-İmam Ahmed fi 'ilelî'l-ehâdis*, Vakfû's-Selam el-Hayri, I-II, Riyad 2005/1425, I, 293

D-İlk kez Ali b. Medîni (161-234) tarafından kullanıldığı görüşü

İbn Hacer (ö. 852) Ali b. el-Medîni'nin Müsned'inde ve İlel'inde hadisleri sahîh ve hasen olarak vasıflandırmayı çokça yaptığı için hasen ıstılâhını en erken kullanan kişi olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Tirmizî'nin Câmi'i ile Sahîhayn'ın mukayesesini yaptığı çalışmasında Nûruddîn İtr da üçlü taksim Tirmizî'nin (ö. 279) hocasının (Buhârî) hocası olan Ali b. el-Medîni'nin elinde ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁷

Hadis usûlcülerinin sıhhat bakımından hadislerin üçlü taksiminin ilk kez kim tarafından ve ne zaman kullanılmaya başlandığı konusundaki bu ihtilaf; sahîh, hasen ve zayıf ıstılâhlarının ortaya çıkış ve yaygın olarak kullanılmaya başlanması zamanı ile doğrudan ilgilidir. Bu üç ıstılâh içerisinde de bilhassa hasen ıstılâhı ayrı bir önem arz etmektedir. Şimdi bu ıstılâhların tarihçesine bakalım.

II-Sahîh, Zayıf ve Hasen İstılâhlarının Tarihçesi

Burada sahîh, zayıf ve hasen ıstılâhlarının doğuşu, ilk kullanım örnekleri ve zaman içerisinde bu ıstılâhlara yüklenen anlamlar kronolojik olarak verilecektir.

A-Sahîh

Sözlükte; “sıhhatli, sağlam, sağlıklı, kusursuz”¹⁸ gibi anlamlara gelen “صحیح/sahîh” kelimesi, hadis ilminde Rasûlullah (s.a.s.)'e aidiyetinde usûl bakımından herhangi bir endişe ve tereddüt bulunmayan hadis¹⁹ olarak özetlenmekle beraber ıstılâh olarak; “Adalet ve zabt sıfatına hâiz râvîlerin muttasıl isnâdla rivâyet ettikleri şâz ve muallle olmayan hadis”²⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Sahîh kavramı, hadis ıstılâhlarının kavramsallaşma süreci içerisinde şekillenmiş ve hicri yedinci yüzyılda ise İbnu's-Salâh (ö. 643) tarafından bu tanım yapılmış ve genel kabul görmüştür.

Hadislerin sahîhini sakîminden ayırdetme faaliyeti, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonraki döneme kadar gider. Nitekim bu faaliyet, esasında çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan hadis uydurma hareketlerine karşı bir tedbir olarak başlamıştır ve bu faaliyetin öncüleri de bizzat sahâbe olmuştur. Henüz I. asırda sahâbeden Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68), Büşeyr b. Ka'b el-Adevî'nin (ö. ?) hadis rivâyet edişine aldırış etmeyerek “Hz. Peygamber'e yalan isnâd etme faaliyeti başlamadan önce birisinin

16 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr), I-II, Medine, 1404/1984, I, 426

17 Nûruddîn İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne câmi'ihî ve beyne's-sahîhayn*, Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390/1970, s. 25

18 Ebû'l-Fazl Cemaledîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “Shh”, *Lisânu'l-arab*, I-LV, Dâru'l-Meârif, Kahire, tsz., VI, 2401-02.

19 İsmail Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 26.

20 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 11-12.

“Resulullah buyurdu ki...” dediğini duyduklarında hemen kulak verip dikkatlice onu dinlediklerini, insanlar her önüne gelenden hadîs rivâyet etmeye başlayınca, bildikleri hadîslerin dışındakilerini almamaya başlamlarını” söylemesi²¹ bunun en açık göstergesidir.

Hicri birinci asrın ortalarından itibaren başlayan isnâd hareketi²² esasen Hz. Peygamber’e ait hadîslerin sağlam ve güvenilir kaynaklardan alma ihtiyacından ortaya çıkmıştır.²³ Bunun üzerine muhaddisler bu dönemde rivâyet ettikleri hadîsleri kendi zamanlarının en iyi bilinen ve en güvenilen râvîlerinden almayı ve bir hadîsin çeşitli isnâdlarından en sahîh olanını seçmeyi tercih etmeye başlamışlardır.²⁴ Nitekim İbn Sîrîn’in (ö. 110) “Önceleri isnâddan sormuyorlardı. Ne zaman ki fitne vukû buldu, ‘(hadîsi rivâyet ettiğiniz) râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin’ demeye başladılar. Sünnet ehline bakılır (râvî sünnet ehline ise) hadîsleri alınır, bid’at ehline bakılır (râvî bid’at ehline ise) hadîsleri alınmaz.”²⁵ sözü bunun kanıtıdır.

Sahîh kavramının en erken kullanımını muhadramdan olan tâbîî âlim Rebi’ b. Huseym’in (ö. 61/63)²⁶ şu sözlerinde görmekteyiz: “Hadîslerden bir kısmı gündüz gibi aydınlık olup sıhhati anlaşılır; bir kısmı ise gece karanlığı gibi kapkara olup reddedilir”²⁷. Yine İbrahim en-Nehâî’nin (ö. 96); “Hadîsi dinledikten sonra alınması gerekeni (sahîhini) alır, gerisini (sakîmini) terk ederim”²⁸ sözü, hadîslerin sıhhati ile daha I. asırda ilgilenildiğini göstermektedir. İbrahim en-Nehâî’nin öğrencisi el-A’mes’in (ö. 148) de hadîslerin sahîhi ile ilgilenme konusunda hocasının yolundan yürüdüğünü, hocasının sözlerinin bir benzerinin ondan da nakledilmesinden anlıyoruz.²⁹ Ancak bu asır, henüz sahâbenin ve büyük tâbîîlerin yaşadığı, hemen hepsinin

21 Müslim b. Haccâc, *Sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Mukaddime, 7

22 Koçyiğit, “İslam Hadîsinde İsnad ve Hadîs Râvîlerinin Cerhi”, A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1961, IX, 49; Salahattin Polat, “İsnadın Menşei ve Hadîste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerinde Tartışmalar”, *Hadîs Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul trsz., 36-37; Arif Ulu, “Hadîs Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi (İbn Sîrîn’in İsnadla İlgili İfadelerinin Muhtevâsı Üzerine Bir İnceleme)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2012, s. 161.

23 Koçyiğit, *Hadîs İstulâhları*, s. 172.

24 Raşit Küçük, “İsnad”, *DİA*, XXIII, 157.

25 Müslim, “Mukaddime”, 5.

26 Rebi’ b. Huseym b. ‘Âiz b. Abdillâh es-Sevrî (Ebû Yezîd el-Kûfî ö. 61/63): Yahya b. Ma’in (ö. 233) onun hakkında; “*Onun gibisi sorulmaz*” demiş, İclî (ö. 261) sika olduğunu söylemiştir. Âbidlerden ve muhadramdandır. Bkz. Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Ata), I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008, III, 235; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb fî ricâli’l-hadîs*, (thk. Âdil Ahmed Abdü’l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid), I-VII, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004, II, 405

27 Ebû Yûsuf Ya’kub b. Süfân el-Fesevî, *Kitâbu’l-ma’rife ve’t-târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), I-IV, Mektebetü’l-Dâr, Medine, 1410, II, 564; Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *Ma’rifetu ulumi’l-hadîs*, (thk. Muazzam Huseyn), Dâru İhyai’l-‘Ulûm, Beyrût, 1417/1998, s. 111.

28 Fesevî, *a.g.e.*, II, 607; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâti’l-Esfiyâ*, I-X, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1409/1988, IV, 225.

29 Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâût),

âdil ve sika olduğu, bunların da hadîs rivâyetine karşı dakîk ve titiz olmaları nedeniyle genel olarak hadîslerin sıhhatlerinin muhafaza edildiği bir dönemdir. Nâdiren mezhep taassubu ile uydurulan ve beşeri zaafiyetten kaynaklanan bazı hatalı rivâyetler olsa da bu ileriki yıllara göre oldukça azdır ve ciddi bir tehlike arz etmemektedir.³⁰ Henüz rivâyet usûl ve kaideleri yerleşmediği için sika olan tabiûn dahi bazen muttasıl rivâyeti irsâl, bazen de mevkuf haberi ref' etmiştir. Örneğin Ebû Hârûn el-Abdî (ö. 134)³¹ gibi râvîlerin hatalı rivâyetleri bu dönemde görülmektedir.³² Bununla birlikte – az olmasına rağmen – hatalı veya uydurma rivâyetler sahâbe ve tabiûnun tenkitlelerinden hâli olmamıştır.³³

Hicri II. yüzyıl sıhhat bakımından hadîslerin araştırılması, sahîh ile sakîm olanın birbirinden ayrılması konusunda geçen yüzyıldan devam eden çabaların olgunlaşarak sürdüğü bir zaman dilimidir. Küçük tâbiûlerin hayatta olduğu bu asrın ilk yarısında, hadîs uydurmacılığı bir önceki asra nazaran artmakla³⁴ beraber özellikle hadîs tedvîninin yaygınlaşması ile birlikte hadîsi şeyhten değil de doğrudan sahifelerden alan sahafiler de ortaya çıkınca rivâyet hatalarında (tashîf ve tahrîfler) çoğalma başlamıştır.³⁵ Özellikle etbâu't-tâbiûn dönemi olan hicri II. asrın ikinci yarısında, hadîs rivâyetiyle meşgul olanların sayısı çoğalmış, hadîs rivâyetine ehil olmayan kişiler de bu sahaya girmiştir. Çeşitli derecelerde ehliyet noksanlıkları bulunan bu kişilerin yapmış oldukları rivâyet hatalarının, bid'at, taassup, felsefe ve ilhâd hareketlerinin yaygınlaşması neticesinde uydurma faaliyetinin daha da arttığı bu dönemde³⁶ etbâ nesli sahîh hadîsin tespitinde birinci role sahip olan râvîlerin adalet yani diyânet ile zabt yani hadîs tahammül ve rivâyetlerindeki dirâyetlerini araştırmış ve onları tenkîde tabi

I-XXIX, Mütessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1402/1982, VI, 234.

- 30 Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil* (Erbeu' resâil fi 'ulumu'l-hadîs içinde), (thk. Abdulfettâh Ebû Güdde), Mektebetu Metbuâtî'l-İslâmiyye, Beyrût, 1428/2007, s. 173; Ahmed Naim, *Hadîs Usûlü*, s. 350.
- 31 Asıl adı Umara b. Cuveyn'dir. Hakkında İbn Sa'd (ö. 230) "zayıf", Hammâd b. Zeyd ise (ö. 179) "kezzâb" olduğunu, Şu'be (ö. 160) "Onun hadîsini almaktansa boynumun vurulmasını tercih ederim." demiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241) bir defasında "leyse bi'sey", diğer seferinde ise "metrûk", Nesâî (ö. 303) "metrûku'l-hadîs", Dârekutnî (ö. 385) taaccüb dışında onun hadîslerini yazmanın helal olmayacağını söylemiştir. Bkz. Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *Kitâbu't-tabakâtü'l-kebir*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2002, IX, 245; Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Abdullah el-Kâdî), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1406, II, 203; İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 678-680.
- 32 Ahmed Naim, *Hadîs Usûlü*, s. 350.
- 33 Tâbiûndan bu konudaki faaliyetleriyle tanınan âlimler için bkz. Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbu'l-mecrühîn mine'l-muhaddisîn*, I-II, (thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi), Dâru's-Semî, Riyâd, 1420/2000, I, 39-40; İbn Receb, *Şerhu 'ilel*, I, 43.
- 34 Emin Aşikkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, İFAV, İstanbul, 1997, s. 53.
- 35 Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, TDVY, Ankara, 1997, s. 169-170; Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul, 1996, s. 34.
- 36 Aşikkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkîdi*, s. 54-55

tutmuşlardır.³⁷ Olgunluk dönemini etbâu't-tâbiîn çağında yaşayan tenkit faaliyetleri bu neslin hemen akabindeki (H. 220 sonrası) dönemde ise tâbir-i câizse altın çağını yaşamış ve bu alanda zengin eserler vücûda gelmiştir.

Görüldüğü üzere tâbiûn ile birlikte hadîslerin sahîhi ile sakîmini ayırmak, bir başka deyişle makbûl olanı ile merdûd olanını tespit etmek için ilk önce onları rivâyet eden kişilerin durumlarının tespit edilmesi ile işe başlanmıştır. Adalet veya zabt noktasında cerhe maruz kalan râvînin kusurlu sıfatları ortaya konarak rivâyet ettiği hadîs kabul edilmemiştir. Bineanaleyh sahîh hadîsi tespit etmek için râvîlerin beşeri zaafiyetlerinden kaynaklanan – daha sonraları müteahir usûl ulemâsı tarafından ayrıntılı bir şekilde açıklanan – adalet ve zabt kusurlarından âri olması gerektiği göz önünde bulundurulursa sahîh hadîsin en önemli ilk iki vasfı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Ayrıca isnâd kullanımının hicri I. asrın ikinci yarısından itibaren başladığı ve II. asırla birlikte hadîsin ayrılmaz bir parçası olduğu da düşünülürse râvîler arasında ittisalın sahîh hadîsin üçüncü önemli şartı olduğu ortaya çıkar. İmam Şafî (ö. 204)'nin haberi vâhidlerin kabulü için ortaya koymuş olduğu – hadîs usûlcülerine göre aynı zamanda sahîh hadîs için gerekli olan – bu şartlarda genel olarak râvînin adaleti, zabtı ve isnâdın ittisaline vurgu yapılmıştır.³⁸ Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî (ö. 219) ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 252/258) tarafından yapılan sahîh tanımlarında da râvîlerin güvenilirliğine (mecruh olmamalarına), tanınan (mechûl olmayan) kişiler olmalarına ve isnâdın munkatî olmayıp muttasıl olmasına dikkat çekilmiştir.³⁹ Niha-yetinde İbnu's-Salâh (ö. 643) ile birlikte – yukarıda vermiş olduğumuz şekilde – formüle edilen ve içerisinde beş şartı barındıran (muttasıl senedle, âdil ve zâbit râvîler tarafından rivâyet edilen, şâz ve illetten sâlim olan hadîs) tanım kabul görmüş ve günümüze kadar gelmiştir.

37 Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 170; Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu*, s. 105.

38 İmam Şafî'nin haber-i vâhidin kabulü için belirlediği şartlar şunlardır: "Râvîsi, (adâlet sahibi) dini yaşantısı düzgün, rivâyetinde doğru sözlü olmakla tanınan, (zabt sahibi) rivâyet ettiği şeyi anlayabilen, manayla rivâyet ediyorsa lafız bakımından hadîsin anlamını değiştirecek hususları bilen, hadîsin anlamını değiştirecek hususları bilmiyorsa ya hadîsi işittiği gibi harfî harfine rivâyet eden ya da mânayla rivâyet etmeyen biri olması gerekir. Çünkü mânayla rivâyetin özelliklerini bilmeyen bir kişinin haber-i vâhidi manayla rivâyet etmesi durumunda helali harama, haramı da helale çevirmesi imkân dâhilindedir. Hıfzından rivâyet ediyorsa naklettiklerini ezberlemiş olmalı, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını her türlü değişikliklerden koruması lâzımdır. Hadîs otoriteleriyle aynı konuda rivâyet ediyorsa onların rivâyetlerine muvafık rivâyetlerde bulunmalıdır. Karşılaştığı kişilerden işitmediği şeyleri rivâyet eden ve sika râvîlerin Hz. Peygamber'den yapmış oldukları rivâyetlere muhalif rivâyette bulunan (hadîsi şâz olan) bir müdellis olmamalıdır. Bu şartların mevsûl bir isnâdla Hz. Peygamber'e veya onun dışındaki bir râvîye varıncaya kadar senedde bulunan tüm râvîlerde bulunması gerekmektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şafî, *er-Risâle*, (thk. Abdulfettâh Kebbâre), Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1419/1999, s. 197

39 Humeydî'nin tanımı için Bkz. Ahmed b. Ali Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (Hasen Abdulmunim Şelebî), Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009, 34. ez-Zühli'nin tanımı için Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 30.

Ayrıca etbâ neslinden Süfyânu's-Sevrî'nin (ö. 161), "Hadîsle ancak üç şey için ilgilenirim: Amel etmek, durumunu araştırmak ve uydurma olup olmadığını tespit etmek için"⁴⁰ şeklindeki sözü ve Amr b. Dînâr'dan (ö. 124) bahsederken kullanmış olduğu; "Hadîs rivâyetine başladığında sahîh müstakîm hadîsleri rivâyet ederdi"⁴¹ ifadeleri, Buhlûl b. Râşid'in (ö. 183), "Sahîh olanı sakîmden ayırdetme konusunda Mâlik (b. Enes ö. 179) kadar mâhir kimseyi tanımadım."⁴² şeklindeki beyânı, Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198) "İmam Mâlik'in ancak sika'dan ve sadece sahîh hadîsleri rivâyet ettiğini" söylemesi, Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181) "Hadîslerin sahîhini sakîminden ayırmak için çalışmak gerektiği"⁴³ ve "İştittiğim hadîsleri ilk etapta yazar, amel ve rivâyet etmezden önce birçok arkadaşımın soruştururum..."⁴⁴, "... kitabı sahîhtir."⁴⁵, "Sahîh olan nâzil isnâdın, sakîm veya zayıf olan âli isnâddan hayırlıdır."⁴⁶ şeklindeki ifadeleri, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın (ö. 198) "...hadîsi sahîh değil"⁴⁷, "...dan rivâyeti sahîhtir"⁴⁸ şeklindeki değerlendirmeleri, Abdurrahmân b. Mehdî'nin (ö. 198) sahîh hadîs ile sakîm hadîsi nasıl ayırt ettiği şeklindeki sorusuna, "Hadîsin sahîhi ile sahîh olmayanını ayırt edemeyen kişinin imam olamayacağı" şeklinde cevap veremesi⁴⁹ ve "Yûnus b. Yezîd'in (ö. 152) kitabı sahîhtir."⁵⁰ şeklindeki değerlendirmesi, Ubeydullah b. Amr'ın (ö. 180) âli isnâd için "Sahîh olan nâzil isnâd, sakîm veya zayıf olan âli isnâddan hayırlıdır/evlâdır" sözü⁵¹ hicri ikinci yüzyılda istilâh olarak sahîhin varlığına işaret etmektedir. Hicri üçüncü asırda ise sahîhin muhaddislerin istilâhına girdiğini ve çok yaygın bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz.⁵²

40 Hâkim, *Ma'rife*, s. 204; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 430-31.

41 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, V, 303.

42 Zehebî, *a.g.e.*, VIII, 95.

43 Zehebî, *a.g.e.*, VIII, 403.

44 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 431.

45 Ebu Abdillâh Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1371/1952, I, 272, II, 108.

46 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 25.

47 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 238, 239.

48 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 333.

49 İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, I, 199.

50 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 272.

51 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 24.

52 Bu dönemde sahîh istilâhını kullanan bazı muhaddisler şunlardır: en-Nadr b. Abdilcabbâr el-Murâdî (ö. 219): Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, 252, Ali b. el-Medîni (ö. 234/849): İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 14, III, 43; Fesevî, *a.g.e.*, II, 31, III, 53; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, V, 169, VIII, 169, İshak b. Rahuye (ö. 238/853): Zehebî, *a.g.e.*, VII, 380, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 449, III, 18, IV, 333, V, 189, 357, VII, 179, VIII, 456; Fesevî, *a.g.e.*, II, 82; Zehebî, *a.g.e.*, V, 414, VII, 113, VII, 366, VII, 383, VIII, 154, VIII, 218.

B- Zayıf

Sözlükte “güçsüz, hasta olmak, sağlam olmamak,”⁵³ gibi anlamlara gelen ضعيف/zayıf kelimesinin hadîs usulündeki anlamı, sahîh ve hasen hadîsin şartlarını kendisinde cem etmeyen hadîstir.⁵⁴

Tâbiûn devrinden itibaren hadîslerin sahîhi ile zayıf olanının birbirinden ayırma gayretinin var olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Hadîsçiler sahîh hadîsin peşine düşüp bununla ilgili kriterler belirleyerek bir bakıma bu kriterleri tutturamayan hadîslerin sahîh olmayan/zayıf hadîsler olduklarını ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla sahîh için yukarıda referans verdiğimiz tâbiûn’dan itibaren zikredilen tanımlamaların aksinin bizâtihi zayıf hadîs için söz konusu olduğu bir vakıadır.

Tarihi süreç içerisinde, özellikle hadîs rivâyetinde beşeri zaafiyetten kaynaklanan hatalardan dolayı hadîsler zayıf olarak addedilmiş ve bunu takip eden yıllarda hadîsin içerdiği zaafiyete göre her birine farklı ıstılâhlar kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵

Hicri ikinci asırda kavram olarak zayıfın kullanımına rastlamaktayız. Etbâu’t-tâbiûnden Abdurrahmân b. Sâbit b. Sevbân (ö. 165),⁵⁶ Dâvud b. Abdurrahmân el-Attâr (ö. 174),⁵⁷ Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181)⁵⁸, Yahyâ b. Sa’îd el-Kattân (ö. 198)⁵⁹, Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198)⁶⁰ ve Ebu Mushir (Abdul’alâ b. Mushîr 140-218)⁶¹ zayıf ıstılâhını, Ubeydullah b. Amr (ö. 180)⁶² ve Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181)⁶³ de sakîm ıstılâhını kullanmıştır. Hicri üçüncü asırda ise zayıf ıstılâhı muhaddisler tarafından çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁶⁴

53 İbn Manzûr, “D’al”, *Lisânu’l-arab*, IV, 2587.

54 İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 41. İbnu’s-Salâh öncesi yazılan Hadîs Usûlü kitaplarında zayıf hadîsin tanımına rastlayamadık. İbnu’s-Salâh ise zayıf hadîsi bu şekilde tanımlamıştır. Kanaatimizce hasen ıstılâhının yaygın olarak kullanılmaya başlanmasından önce zayıf için; sahîh hadîsin şartlarını cemetmeyen hadîs şeklinde bir tanım söz konusudur.

55 İbn Hibbân (ö. 354) kırk dokuz, İrâkî (ö. 806) kırk iki, Şerefuddîn el-Munâvî (ö. 871) ise yüz yirmi dokuz zayıf hadîs çeşidi olduğunu söylemiştir. (Bkz. İbnu’s-Salâh, *a.g.e.*, s. 41; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 85.) Bu âlimlerin zikretmiş oldukları zayıf hadîs çeşitlerinin çoğunun pratikte bir faydası bulunmamaktadır. Bununla birlikte yaygın olarak bilinen zayıf hadîs çeşitleri; Muallak, Mürsel, Mu’dal, Munkatı’, Müdelles, Muallel, Şâz, Münker, Müdrec, Maklûb, Muzdarib, Musahhaf ve Muharref’dir. Ahmed Naîm, *Hadîs Usûlü*, s. 268.

56 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma’in, *Târihu ibni Ma’in (Rivâyetu Osman ed-Dârimi)*, (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, Dimeşk, 1400, s. 146.

57 İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 53.

58 Zehebî, *Siyeru a’lâm*, V, 247.

59 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, I, 236, 238, 239, 244; Zehebî, *a.g.e.*, IV, 599

60 Zehebî, *a.g.e.*, VIII, 168.

61 Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, II, 74.

62 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 24.

63 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 25.

64 Hicri üçüncü asırda zayıf ıstılâhını kullanan ulemâdan bazıları şunlardır: Yahyâ b. Ma’in (ö. 233) (İbn Ebî

C- Hasen

Sözlükte “çirkinin zıddı, güzel, hoş” gibi anlamlara gelen hasen kelimesi⁶⁵ hadîs ilminde, sahîh ile zayıf arasında yer almakla birlikte sahîhe daha yakın olan hadîstir⁶⁶. Merhum Ahmed Naim (ö. 1934) hasen hadîsin tanımında çok zahmet çekildiğini itiraf ederek⁶⁷, aslında hasenin kavramsallaşma sürecinde geçirmiş olduğu anlam değişme ve genişlemelerine ve hadîs usûlü ulemâsının bu konudaki çeşitli tanımlamaları ile uygulamalarının olduğuna bir nevi atıfta bulunmaktadır⁶⁸.

Hasenin tanımını ilk yapan Tirmizî’dir (ö. 279). Tirmizî’ye göre hasen; “İsnadında kizb ile itham edilmiş biri bulunmamakla beraber şaz olmayan ve kendi gibi diğer kaynaklardan da rivâyet edilen hadîstir.”⁶⁹

İkinci tarif ise Hattâbî’ye (ö. 388) aittir. Bu tanım şöyledir: “Kaynağı bilinen, ricâlî şöhret bulan, haberlerin çoğunu teşkil eden, âlimlerin çoğunun kabul ettiği, fakihlerin de genelini amel ettiği hadîstir.”⁷⁰

Bir başka tanım İbnu’l-Cevzî (ö. 597) tarafından yapılmıştır: “İçinde zayıflık bulunan, sahîh olmaya yakın ve muhtemel hadîstir. Buna itimad etmek ve bununla amel etmek uygundur.”⁷¹

Bu üç tanımda haddi zatında itirazlara uğramakla⁷² beraber İbnu’s-Salâh (ö. 643) bu tanımların hiçbirinin sadra şifa vermediğini, kendisine göre hasenin iki kısma ayrıldığını, Tirmizî ve Hattâbî’nin tanımlarının herbirinin hasenin bir çeşidine işaret ettiğini beyan ederek bir nevi bu iki tanımın aralarını bulmuş ve meseleyi vuzûha kavuşturmuştur.

İbnu’s-Salâh’a göre hasenin kısımları şöyledir:

Hâtim, *a.g.e.*, II, 84, 94, 133, 152, 171, 184, 203; Zehebî, *a.g.e.*, V, 108, 265; VII, 47.), Muhammed b. Abdullah b. Numeyr (ö. 234) (İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 155; Zehebî, *a.g.e.*, VIII, 497.), Ali b. el-Medîni (ö. 234/849) (Zehebî, *a.g.e.*, V, 169; VII, 340, 358.), İbrâhim b. Osman b. Ebî Şeybe (ö. 235) (İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 115.), Ahmed b. Hanbel (ö. 241) (İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 169, VII, 198; Zehebî, *a.g.e.*, V, 207, 453; VII, 30, 113, 198; IX, 362, 453.), Ahmed b. Sâlih (ö. 248) (Fesevî, *a.g.e.*, II, 112.) Amr b. Alî el-Fellâs (ö. 249) (Zehebî, *a.g.e.*, VII, 438; VIII, 21; IX, 255.)

65 İbn Manzûr, “Hsn”, *Lisânu’l-arab*, II, 877.

66 Koçyiğit, *Hadîs İstihlâları*, s. 125.

67 Ahmed Naîm, *Hadîs Usûlü*, s. 240.

68 Çağdaş araştırmacıardan el-Melîbârî de hasen kavramının anlam alanının belirlenmesi ve sınırlandırılması bakımından hadîşçileri daha fazla meşgul eden başka bir kavram olmadığını söylemektedir. Bkz. Hamza b. Abdullah el-Melîbârî, *Hadîs Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, (çev: Muhittin Düzenli, Ayhan Ak), İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38.

69 Tirmizî, *İlel (el-İlehu’s-sağır)*, V, 758.

70 Hattâbî, *Meâlimu’s-sünen*, I, 6.

71 İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-mevdûât*, (thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân), I-III, Mektebetü’s-Selefiyye, Medine, 1387/1966, I, 35.

72 Bu tanımlar için ileri sürülen itirazlar ve bunlara verilen cevaplar için Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 73-75; Cezâîrî, *Tevcihum’n-nazar*, I, 356-361.

“Hasenin birinci kısmı; İsnadındaki ricali mestûr olmaktan hâli olmayan ve hadîse ehliyetleri tahakkuk etmemiş olmakla birlikte bu ricâl, rivâyetlerinde fazla hata yapan, kizb ile itham edilen yani hadîs rivâyetinde kasten kizbi ihtiyâr eden veya fisk emâreleri bulunan kimselerden de değîllerdir. Bununla beraber hadîsin metni de başka tarikten veya birçok tarikten benzerinin rivâyet edilip, mütâbî ve şahidlerle takviye edilmesi neticesinde kuvvet kazanarak ma’ruf olur; şâz ve münker olmaktan kurtulur. İşte Tirmizî’nin tanımı bu kısma aittir.

Hasenin ikinci kısmı ise; “Râvîleri sıdk ve emânet ile meşhur olmakla beraber hıfz ve itkân bakımından daha aşağı derecede olduğu için sahîh hadîs ricâlinin seviyesine ulaşamayan ancak teferrüdü dolayısıyla hadîsi münker olan kişilerin derecesinden daha üstün derecede bulunan râvîlerin hadîsleridir. Aynı zamanda bu hadîsler şâz, münker ve muallel olmaktan da uzaktırlar. Hattâbî’nin tanımında da bu çeşit hadîsler kastedilmiştir.”⁷³

Hicri dokuzuncu yüzyılda İbn Hacer’in (ö. 852) hasen için yaptığı net ve efrâdını câmi ağyârını mâni tanım günümüze kadar gelmiştir. O haseni iki kısma ayırıp her birisine bir isim vermiştir:

Li-zâtihî hasen: “Zabtı tam, âdil râvîlerin muttasıl bir senedle şâz ve illetten sâlim olarak rivâyet ettikleri âhad haber sahîh li-zâtihidir⁷⁴. İsnadında zabtı hafîf⁷⁵ bir râvî bulunur ve bu kusuru izâle edecek turuk çokluğu gibi bazı hususlar bulunmazsa⁷⁶, bu hadîs hasen li-zâtihî olur.”⁷⁷ Buna göre şayet li-zâtihî hasen hadîste turuk çokluğu olursa li-ğayrihî sahîh olmaktadır.

Li-ğayrihî hasen ise; “(Başlangıçta râvîsi mestûr olduğu için) tevakkuf olunan (zayıf) hadîsin kabul tarafını tercih ettiren (bu kusurunu telafi ettirecek turuk çokluğu ile) bir karînenin bulunduğu hadîstir.”⁷⁸

Müteahhirûn’dan Şerefuddîn et-Tîbî (ö. 743), İzzuddîn İbn Cemâa (ö. 767), Takiyyuddîn eş-Şumunnî (ö. 872) de hasen hadîsin tanımını yapmışlarsa da bunlar yukarıda verilen tanımlar kadar meşhur olmamıştır. Aslında bu tanımlar İbnu’s-Salâh (ö. 643) ile İbn Hacer’in (ö. 852) tanımlarına benzemektedirler.⁷⁹

73 İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 31-32.

74 İbn Hacer, *Nuzhetu’n-nazar fi tawdîhi nuhbeti’l-fiker fi mustalahi ehli’l-eser*, (thk. Nûruddîn İtr), Matbaatu’s-Sabâh, Dimeşk, 1421/2000, s. 58.

75 Zabtı hafîf (خف الضبط); zabta kabul şartının en alt sınırını oluşturmaktadır. Muhakkik Nûruddîn İtr’in açıklaması için Bkz. İbn Hacer, *Nuzhetu’n-nazar*, s. 65, 2 nr. dipnot.

76 Hasen hadîsin turuku çoğalırca sahîh seviyesine çıkar yani sahîhliğine hükmedilir. Çünkü turuk çokluğunda, hasen hadîsin râvîsinin zabtını, sahîh hadîsin râvîsine kıyasla aşağı dereceye indiren bu kusuru izâle edecek bir kuvvet bulunmaktadır. İbn Hacer, *Nuzhetu’n-nazar*, s. 66.

77 İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 65.

78 İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 58; Vecîhuddîn el-Alevî el-Gücerâtî el-Hindî, *Şerhu Nuzhetu’n-nazar me’a nuhbeti’l-fiker fi mustalahi ehli’l-eser ve şerhiha nuhzeti’n-nazar fi tawdîhi nuhbeti’l-fiker*, (thk. Nefîs Ahmed Misbâhî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2011, s. 124.

79 Bu tanımlar için Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 75-76.

Hasen hadîs derece bakımından sahîh hadîsin altında olmasına rağmen delil olma/ ihticâca layık olma bakımından sahîh gibidir. Bu yüzden İbn Huzeyme (ö. 311), İbn Hibbân (ö. 354) ve Hâkim (ö. 405) gibi hadîs imamları haseni sahîh hadîs çeşitleri arasında zikretmiş, sadece sahîh hadîse tahsis ettikleri kitaplarında haseni de tahrîc etmekte bir beis görmemişlerdir⁸⁰.

Hasenin ıstılâh olarak tanımını yapan ilk kişinin Tirmizî (ö. 279) olduğunu yukarıda söylemiştik. Tirmizî'den önce hasen, ıstılâh olarak bilinmekte ve bazı âlimler tarafından kullanılmaktaydı. Ancak Tirmizî kendisinden önceki âlimlere nazaran haseni en çok kullanan, *Sünen*'inde bu çeşit hadîsleri çokça tahrîc ederek bu ıstılâha şöhret kazandıran kişidir⁸¹. Şimdi bu durumun daha netlik kazanması için hasen ıstılâhının ulemâ tarafından nasıl ve hangi anlamlarla kullanıldığına dair Tirmizî öncesi ve sonrası duruma bakalım.

1-Tirmizî öncesi hasenin kullanımı

Tespit ettiğimiz kadarıyla Tirmizî öncesinde hasen kavramını kullanan âlimler; Şâfî (ö. 204), Ali b. Medînî (ö. 234), Ahmed b. Hanbel (ö. 241), Buhârî (ö. 256), Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262), Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264) ve Ebû Hâtim er-Râzî'dir (ö. 277). Şâfî öncesi ulemâ hasen kavramını nadiren kullandığı için bu dönemi "Şâfî öncesi" şeklinde değerlendireceğiz. Bununla birlikte haseni adım adım takip etmek için ulemânın vefat tarihine göre kronolojik sıramaya uygun hareket edeceğiz.

a-Şâfî öncesi hasenin kullanımı

Abdullah b. Münkedir'in mürsel olarak Hz. Peygamber (s.a.s.)'den rivâyet ettiği "Bir Müslümanın kardeşi için yapacağı en faydalı şey kendisine ulaşan güzel bir sözü ona ulaştırmasıdır."⁸² hadîsinde geçen güzel bir söz diye tercüme ettiğimiz Hz. Peygamber'den gelen "حديث حسن" ifadesi – hasenin tespit ettiğimiz kadarıyla – lügat anlamındaki en eski kullanımımızdır. Tâbiûndan Abdullah b. Şeddâd (ö. 82) da bir sözünde haseni kullanmıştır⁸³. İbn Hacer bazı tâbiûn ulemâsının haseni kullandıkları fakat bununla ıstılâhî anlamı kastetmedikleri kanaatinde. Ayrıca o İbrâhîm en-Nehâî'nin (ö. 96)⁸⁴ ve Şu'be'nin (ö. 160) sözlerindeki haseni kelime manası kastıyla kullandıklarına da örnek vermektedir⁸⁵. Buna göre, henüz hasen ıstılâhının bilinmediği veya ortaya çıkmadığı için Şâfî (ö. 204) öncesi ulemânın sözlerindeki hasen ifadesinin kelime anlamına yönelik olduğu, ıstılâhî anlamı kastıyla kullanılmadığı kanaatindeyiz⁸⁶.

80 Suyûtî, *a.g.e.*, s. 74; Ahmed Naîm, *Hadis Usûlü*, s. 244.

81 İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 35-36.

82 İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, (thk. Ebû Abdurrahmân Fevâz Ahmed Zümerlî), I-II, Müessesetü'r-Reyyân, y.y., 1424/2003, I, 94.

83 Hasen b. Abdirrahmân er-Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1391/1771, s. 546.

84 Râmehurmûzî, *a.g.e.*, s. 561.

85 İbn Hacer, *Nüket*, I, 424.

86 Şâfî öncesi ulemânın hasen kavramını kullanım örnekleri için Bkz. Hâlid b. Mansûr ed-Derîs, *el-*

b-İmam Şâfiî (150-204)

İmam Şâfiî, tuvalette kibleye yönelmeme ile ilgili hadîsleri verirken Tâvûs'un (ö. 106) hadîsinin mürsel, Ebû Eyyûb (ö. 52) ve İbn Ömer'in (ö. 73) hadîslerinin ise isnâdlarının hasen olduğunu beyan etmiştir⁸⁷. İmam Şâfiî, Ebû Eyyûb ve İbn Ömer'in hadîslerini biz-zat kitabında zikretmiştir⁸⁸. Bu iki hadîs sahîh ve muttefekun aleyh hadîslerdir⁸⁹. İmam Şâfiî'nin burada haseni istilâhi anlamında kullanmayıp sahîhi kastettiği açıktır. Irâkî (ö. 806)⁹⁰ ve İbn Hacer (ö. 852)⁹¹ de bu kanaattedir.

Yine rukuya yetişememe kaygısıyla safın arkasında namaza durmayla ilgili Ebû Bekre (ö. 51/52) hadîsi için de İmam Şâfiî isnâdı hasen demiştir⁹². Bu hadîs Buhârî (ö. 256)⁹³ ve diğer imamlar tarafından tahrîc edilmiştir⁹⁴. İmam Şâfiî'nin buradaki hasenden kastı da sahîhtir. Irâkî de bu kanaattedir⁹⁵.

c-Ali b. Medîni (161-234)

Ali b. Medîni de hasen kavramını kullanan âlimlerdendir. Ancak o da diğer mütekaddimûn ulemâ gibi haseni geniş bir çerçevede kullanmıştır.

c.a. Sahîh anlamında kullanması: Ali b. Medîni, haseni bazen sahîh ve sâbit gibi anlamlarda kullanmıştır. Meselâ İbn Abdîber'in (ö. 463) *Temhîd* adlı eserinde naklettiğine göre o, sefer esnasında namazların kısaltılması ile ilgili hadîsin iki isnâdından ikincisini hasen olarak nitelendirmiştir⁹⁶. Birinci isnâd; Yezîd b. Hârûn (ö. 206) → Vekî' (ö. 196) → Süfyân (es-Sevrî ö. 161) → Zübeyd (b. Hâris b. Abdilkerîm ö. 122) → Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 83) → Hz. Ömer (ö. 23) yoluyla gelmiştir.

Hadîsu'l-hasen li-zâtihi ve li-ğayrihi dirâse istikrâiyye nakdiyye, I-V, Dâru Edvâi's-Selef, Riyâd, 1426/2005, I, 42-75.

87 Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadîs*, (thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008, s. 165.

88 Şâfiî, *a.g.e.*, 163-164.

89 Ebû Eyyûb hadîsi; Buhârî, *Sahîh*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), I-V, Dâru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Dimeşk, 1413/1993, "Kible", 2; Müslim, "Tahâre", 17. İbn Ömer hadîsi; Buhârî, "Vudû", 12; Müslim, "Tahâre", 17.

90 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s. 38.

91 İbn Hacer, *Nüket*, I, 425.

92 Şâfiî, *a.g.e.*, 130.

93 Buhârî, "Sıfatu's-Salât", 32.

94 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413, V, 46; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eşâs, *Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413, "Salât", 100; Nesâî, 63; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 332; III, 106.

95 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s. 38. İmam Şâfiî haseni sahîh anlamında kullandığına dair başka örnekleri için Bkz. Şâfiî, *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1393, IV, 179; Beyhakî, *Ma'rifetü'l-sünen ve'l-âsâr*, I-XV, (thk. Abdulmutî Emîn Kal'acî), Dâru'l-Vâi, Haleb, 1991, XIV, 399.

96 Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (thk. Saîd Ahmed 'Arâb, Muhammed Fellâh), I-XXVI, Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, trsz., XVI, 295-96.

Ali b. Medîni bu isnâdın ricâlini sika olarak belirtmekle beraber Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'nın bu hadîsi Hz. Ömer'den işitmediğini beyan ederek Yezîd b. Ziyâd b. Ebî'l-Ca'd (ö. ?)→Zübeyd (ö. 122)→Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 83)→Ka'b b. Ucre (ö. 50-...)→Hz. Ömer (ö. 23) isnâdının müsned (muttasıl), hasen ve sahîh olduğunu söylemiştir. Ayrıca ikinci isnadla gelen hadîs için, ehli hadîsten hiç kimsenin bu isnâdla gelen hadîsi zayıf görmediğini ve herhangi bir illetinin olduğunu beyan etmediğini, bilakis ehli hadîsin bu hadîsin sıhhatini izhâr ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte ikinci isnâd, birinci isnâdla da takviye edilmektedir. Buna göre Ali b. Medîni'nin hasen kavramını sahîh anlamında kullandığını – mezkur açıklamalarından – anlamaktayız.

Keza Ebû Vâil'in (Şakik b. Seleme ö. 22) Sübey' b. Ma'bed'den (ö. ?) rivâyet ettiği hadîs için de Ali b. Medîni hasen demiştir⁹⁷. Bu hadîs, birçok hadîs imamı tarafından tahrîc edilmiş⁹⁸, Şeyhân'ın şartlarını taşımakla beraber – bir bütün olarak – *Sahîhân*'da yer almamıştır. Ali b. Medîni'nin burada haseni sahîh anlamında kullandığı açıktır⁹⁹.

Yine ihramdan çıkmanın neshi ve haccı tamamlamanın emredilmesi ile ilgili Ğunder (Muhammed b. Ca'fer ö. 193)→Şu'be (ö. 160)→Kays b. Müslim (ö. 120) hadîsi için de hasen demiştir¹⁰⁰. Bu hadîs muttefekun aleyh bir hadîstir¹⁰¹. Dolayısıyla buradaki hasenden kasıt sahîhtir.

c.b. İstulâhî anlamda kullanması: Ali b. Medîni haseni bazen de ıstulâhî anlamında kullanmıştır. Meselâ Hayber savaşında ölen, önce şehit olarak anılıp daha sonra ganimet malına ait olan bir elbiseyi çaldığı anlaşılınca Hz. Peygamber tarafından cehennemde olduğu görülen kişi ile ilgili Ebû'l-Velîd et-Tayâlisi (ö. 227)→İkrime b. Ammâr (ö. 159)→Ebû Zümeyl Simâk b. Velîd el-Hanefî (ö. ?)→Abdullah b. Abbâs (ö. 68)→Ömer b. el-Hattâb (ö. 23)→Hz. Peygamber isnâdlı hadîs için “isnâdı iyi, hasen bir hadîstir - هو حديث جيد الإسناد حسن” demiştir¹⁰². Bu hadîsi Hâşim b. Kâsım (ö. 205/207)→İkrime b. Ammâr (ö. 159)→Simâk el-Hanefî (ö. ?) tarîkiyle; Ahmed b. Hanbel (ö. 241)¹⁰³, Züheyr b. Harb (ö. 234)→Hâşim b. Kâsım→İkrime b. Ammâr→Simâk el-Hanefî... târikiyle; Müslim¹⁰⁴, Hasen b. Ali (el-Havlânî ö.

97 İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Müsnedü'l-fârûk emîri'l-mü'minin ebî Hafs Ömer b. el-hattâb ve akvâlihi alâ ebvâbi'l-ilm*, (thk. İmâm b. Ali), I-III, Dâru'l-Felâh, y.y., 1430/2009, I, 474.

98 Ahmed b. Hanbel, I, 14, 34, 37, 25; V, 36; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 24; Nesâî, “Menâsik”, 49; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbni Mâce, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, “Menâsik”, 38.

99 Bu hadîsin değerlendirmesi için Bkz. İbn Kesîr, *Müsnedü'l-fârûk*, II, 472-74.

100 İbn Kesîr, *Müsnedü'l-fârûk*, I, 481-82.

101 Müslim, “Hac”, 22. Müslim'in rivâyeti Ali b. Medîni'nin rivâyetinin isnâdı ile aynıdır. Buhârî'deki rivâyetin isnâdı ise şöyledir: Muhammed b. Yûsuf→Süfyân (es-Sevri) →Kays b. Müslim... Buhârî, “Hac”, 31.

102 İbn Kesîr, *Müsnedü'l-fârûk*, II, 297.

103 Ahmed b. Hanbel, I, 30.

104 Müslim, “İmân”, 48.

242)→Abdussamed b. Abdilvâris (ö. 207)→İkrime b. Ammâr→Simâk el-Hanefî... tarîkiyle; Tirmizî kitabında tahrîc etmiştir¹⁰⁵. Mevzû bahis hadîsin üç tarîkinde görüldüğü üzere İkrime b. Ammâr'ın teferrüdü söz konusudur. İkrime b. Ammâr için Ali b. Medîni, İclî, Ya'kûb b. Şeybe, Ebû Dâvud, İbn Hibbân, İbn Adiy, Dârekutnî "sika", Yahyâ b. Ma'in ise bir defasında "sika, sebt" başka bir defasında ise "sadûk, leyse bihî be's", Ebû Hâtim, es-Sâcî (ö. 307) "sadûk", Nesâî "leyse bihî be's" demiştir. Bununla birlikte, İkrime'nin Yahyâ b. Ebî Kesîr'den (ö. 129) rivâyetleri için Ali b. Medîni "münker", Ahmed b. Hanbel ve Buhârî "muzdarib", Ebû Hâtim "çokça hataların olduğunu" söylemiştir¹⁰⁶. İbn Hacer ise hakkında "sadûk ve hata yapar" demiştir¹⁰⁷. İkrime haddi zâtında sika bir râvî olmakla beraber özellikle Yahyâ b. Ebî Kesîr'den rivâyetleri konusunda cerh ta'dîl imamlarınca eleştirilmiş hatta bazıları tarafından sadûk, leyse bihî be's mertebesine tenzîl ettirilmiştir. Bunda İkrime'nin hadîs rivâyetinde hata yapması da etkilidir. Simâk el-Hanefî için de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'in, İclîve İbn Hibbân "sika", Ebû Hâtim "sadûk, lâ be'se bihî", Nesâî ve İbn Hacer "leyse bihi be's" demiştir¹⁰⁸. Bu hadîs İkrime'nin teferrüdünden dolayı senedi garîb bir hadîstir. İkrime de sika-sadûk arasında muhtelefûn fih bir râvîdir. İbnu'l-Medîni İkrime'yi sika olarak görmekle birlikte hakkındaki – hafif de olsa – eleştiriler sebebiyle bu hadîsi sahîh olarak tanımlamayıp hasen olarak nitelendirmiş olabilir. Ancak ona göre bu hadîs mahfuz ve ihticâca elverişlidir¹⁰⁹.

Yine Ya'kûb b. Abdullah el-Kummî (ö. 172/174)→Hafs b. Humejd (ö. ?)→İkrime→İbn Abbâs→Ömer b. el-Hattâb→Hz. Peygamber hadîsini hasen olarak nitelendirmiş, isnâdında yer alan Hafs b. Humejd'in mechûl bir râvî olduğunu ve Hafs'dan sadece Kummî'nin rivâyet ettiğini de belirtmiştir¹¹⁰. Hafs b. Humejd ile ilgili Yahyâ b. Ma'in "sâlih" demiş¹¹¹, İbn Hibbân ise onu *Sikât*'ında zikretmiştir¹¹². İbnu'l-Medîni Hafs'ı mechûl gördüğüne göre esasında bu hadîs onun nazarında zayıftır. Ancak kendisi bizzat aynı manada Ebû Hureyre'den (ö. 57) naklolunan rivâyete¹¹³ işaret ederek, aslında Ebû Hureyre'nin rivâyetinin Kummî'nin rivâyetini takviye ettiğini

105 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, 1992/1413, "Siyer", 21.

106 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, I, 236; İbn Hibbân, *Sikât*, (thk. Şerefuddîn Ahmed), I-IX, Dâru'l-Fikr, y.y., 1395/1975, V, 233; Ahmed b. Abdullah b. Sâlih Ebû'l-Hasen el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, (thk. Abdül-Azîm el-Bustî), I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1405/1985, II, 144; İbnu'l-Cevzî, *Du'afâ*, II, 185; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 546-47.

107 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 30.

108 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IV, 280; İclî, *Sikât*, I, 436; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 340; Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1400/1980, XII, 128; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 69; *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 332.

109 Ya'kûb b. Şeybe, *Müsnedu Ömer*, s. 51.

110 Ali b. el-Medîni, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (rivâyetü ibni'l-Berrâ)*, (thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâeti ve'n-Neşr, 1427/2006, s. 179.

111 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 171.

112 İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 196.

113 Ahmed b. Hanbel, II, 244; Buhârî, "Rikâk", 26; Müslim, "Fedâil", 6; Tirmizî, "Edeb", 82.

kastetmektedir. Buna göre Kummî'nin hadisi zayıflıktan hasen li-ğayrihî mertebesine yükselmiştir¹¹⁴.

d- Ahmed b. Hanbel (164-241)

Ahmed b. Hanbel de haseni kullanan âlimlerdendir. O da Buhârî gibi haseni tek bir kasıt/anlam ile kullanmamış; geniş bir anlam yelpazesinde kullanmıştır.

d.a. Sahîh anlamında kullanması: Ahmed b. Hanbel bazen haseni sahîh anlamının karşılığı olarak, sahîh hadîsler için kullanmıştır¹¹⁵. Meselâ sadakalar konusundaki Hammâd b. Seleme (ö. 179) hadîsinin hasen olduğunu söylemiştir¹¹⁶. Halbuki bu hadîsi Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok imam kitaplarında tahrîc etmişlerdir¹¹⁷. Dârekutnî (ö. 385) bu hadîsin isnâdının sahîh, râvîlerinin de sika olduğunu söylemekte¹¹⁸, Hâkim (ö. 405) ise bu hadîsin sahîh ve Müslim'in şartına uygun olduğunu, Buhârî'nin kitabına almış olduğu tarikten¹¹⁹ daha sağlam, açık ve tam olduğunu söylemiştir¹²⁰. Buna göre Ahmed b. Hanbel'in râvîleri sika ve birçok hadîs imamı tarafından tahrîc edilen Hammâd b. Seleme hadîsini hasen olarak nitelemesindeki kastının hasenin ıstîlâhi anlamı değil de lügat manası olduğu daha mümkün gözükmektedir.

d.b. İstîlâhî anlamda kullanması: İbn Hanbel bazen de haseni ıstîlâhî anlamında kullanmıştır¹²¹. Meselâ sadaka ile ilgili Süfyân-ı Sevrî (ö. 161)→Hakîm b. Cübeyr (el-Esedî ö. ?)→Muhammed b. Abdurrahmân b. Yezîd (ö. ?)→Babası (Abdurrahmân b. Yezîd ö. ?)→Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32)→Hz. Peygamber isnâdıyla gelen hadîsi

114 Rebi' b. Hâdî, yukarıda örnek olarak verdiğimiz isnadı (Ya'kûb el-Kummî→Hafs b. Humeyd→İkrime→İbn Abbâs...) incelemiş ve neticede Ali b. Medîni'nin haseni ıstîlâhî anlamında kullanmadığı sonucuna varmıştır. Bkz. Rebi' b. Hâdî, *Taksîmu'l-hadîs*, s. 28-34. Ali b. Medîni'nin haseni ıstîlâhî anlamında kullanımına dair örnekler için Bkz. Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII, 312; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, (thk. Sâmî b. Muhammed Selâme), I-VIII, Dâru Tayyibe, y.y., 1420/1999, III, 219; Ebû Tâlib Muhammed Şemsu'l-Hak Azîmâbâdî, *'Avnu'l-ma'bûd şerhu sineni ebû Dâvud*, I-XIV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1415, X, 18.

115 İbn Hacer, *Nüket*, I, 425-26; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, VI, 261; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetavâ*, XXVIII, 584.

116 Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hilal, *Kitâbu'l-vukûf min mesâli'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali), I-II, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, 1410/1989, II, 609-10.

117 Ahmed b. Hanbel, I, 11-12; Buhârî, "Zekât", 37 (Buhârî bu hadîsi Sümâme b. Abdillâh'tan (ö. 111) Hammâd b. Seleme (ö. 179) tarîki ile değil de Abdillâh b. el-Müsennâ (ö. ?), ondan da oğlu Muhammed b. Abdillâh el-Müsennâ (ö. 215) tarîki ile tahrîc etmiştir.); Ebû Dâvud, "Zekât", 5; Nesâî, "Zekât", 10; Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünen*, (thk. Abdulgani Mestû), I-IV, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1429/2008, "Zekât", 13; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 86; Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahiheyn*, (thk: Mustafa Abdulkâdir 'Atâ), I-V, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, "Zekât", 15/1441 (I, 548-49).

118 Dârekutnî, *Sünen*, "Zekât", 13.

119 Muhammed b. Abdillâh el-Müsennâ→Babası→Sümâme b. Abdillâh→Enes (ö. 93)→Ebû Bekir (ö. 13).

120 Hâkim, *Müstedrek*, "Zekât", 15/1441 (I, 549).

121 İbn Receb, *Şerhu 'İlel'*inde (I, 343.) Ahmed b. Hanbel'in haseni kullandığını belirtmektedir.

Ahmed b. Hanbel hasen olarak nitelendirmiş¹²², *Müsned'*inde de tahrîc etmiştir¹²³. Bu hadîsin isnâdında yer alan Hakîm b. Cubeyr zayıf bir râvîdir ve onu zayıf addedenlerden biri de Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendisidir. Şu'be (ö. 160) ise bu hadîsi Hakîm b. Cubeyr'den dolayı metrûk olarak tanımlamaktadır¹²⁴. Ancak bu hadîsin aynısı Süfyan es-Sevrî→Zübeyd→Muhammed b. Abdirrahmân b. Yezîd→Babası→Abdullah b. Mes'ûd→Hz. Peygamber yoluyla da nakledilmiş Hakîm'in hadîsini takviye etmiş ve kusurunu gidermiştir¹²⁵. Ahmed b. Hanbel'in Hakîm'in rivâyetine hasen hükmünü vermesinin sebebinin bu olduğunu söyleyebiliriz.

Tirmizî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel, müstahâze bahsinde gelen Hamne bnt. Cahş (ö. ?) hadîsini hasen olarak nitelendirmiştir¹²⁶. Bu hadîsin isnâdında yer alan Abdullah b. Muhammed b. Akîl (ö. 141) zabtı nedeniyle zayıf bir râvîdir. Zirâ onunla ilgili İclî, “sika ve câizu'l-hadîs/جائز الحديث”¹²⁷ demekte¹²⁸, Yahyâ b. Ma'în, “leyse bi-zâke/ليس بذلك (o aradığın gibi – kuvvette – değil) ve zayıf”, Ebû Hâtim, “leyyinu'l-hadîs/لين الحديث (hadîste gevşektir), leyse bi'l-kaviy/ليس بالقوى (kuvvetli değil), yüktebu hadîsuhu/يكتب حديثه (hadîsi i'tibâr için yazılır)”¹²⁹, Tirmizî, “sadûk/صدق (son derece doğrudur)”¹³⁰ fakat hıfzı (kötü olduğu) konusunda konuşulmaktadır”, İbn Hibbân (ö. 354), “hıfzının kötü olduğu ve vehim üzere rivâyet ettiği bildirilmektedir” demiştir¹³¹. Görüldüğü üzere zabt kusuru olan İbn Akîl'den dolayı Ahmed b. Hanbel, Hamne hadîsini hasen olarak tanımlamıştır¹³². Tirmizî'nin nakline göre bu hadîsi Buhârî de hasen olarak nitelendirmektedir¹³³.

122 İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, I, 331.

123 Ahmed b. Hanbel, I, 388, 441.

124 Buhârî, *Kitâbu'd-du'afâ*, Mektebetü İbn Abbas, y.y., 1426/2005, 49; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 139-40; İbn Adiy, *el-Kâmil*, II, 505-12; İbnu'l-Cevzî, *Du'afâ*, I, 230; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 165-68.

125 İbn Receb, *a.g.e.*, I, 331; İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, s. 283-284.

126 Tirmizî, “Tahare”, 95.

127 İclî (ö. 261) tarafından genellikle sika, sadûk veya lâ be'se bih kavramlarıyla birlikte kullanılan bu *Şifâu'l-'alîl bi elfâzi ve kavâ'idi'l-cerh ve't-ta'dil*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1411/1991, s. 346-347.

128 İclî, *Sikât*, II, 57.

129 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, V, 154.

130 İbn Ebî Hâtim'e göre ta'dil'in ikinci, Sehâvî'ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan sîğadır ve bu râvînin rivâyeti gözden geçirilmek üzere yazılır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 37; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadîs*, (thk. Abdülkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd), I-V, Mektebetü Dâri'l-Menâhic, Riyâd, 1426, II, 283.

131 İbnu'l-Cevzî, *Du'afâ*, II, 140. Ayrıca İbn Akîl'in hal tercemesi için Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Hammâd el-'Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, (thk. Hamdî b. Abdilmecîd b. İsmâîl), I-IV, Dâru's-Sumey'î, Riyâd, 1420/2000, II, 700-701.

132 İbn Teymiyye, Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber (s.a.s.)'den rivayet edilen “*Ben kimin mevlâsıysam Ali de onun mevlâsıdır*” hadîsi için hasen dediğini bildirmektedir. İbn Teymiyye Ahmed b. Hanbel'in hasen olarak nitelendirdiği bu rivayet için Tirmizî'nin de hasen dediğini belirtmektedir. İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sînneti'n-nebevîyye*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-VIII, Müessesetü Kurtuba, y.y., trsz., VII, 227-28.

133 Tirmizî, Tahare, 95. Rebî' b. Hâdî Ahmed b. Hanbel'in de haseni istilâhi anlamında kullanmadığını

d.c. Garîb anlamında kullanması: İbn Hanbel haseni bazen de hadîsin garîb olduğunu belirtmek için kullanmıştır. Örneğin, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463), *Târîhu Bağdâd*'ında naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel bir hadis hakkında hasen demiştir. Ancak aynı yerde hasen olarak nitelendirdiği bu rivâyetin aslında garîb olduğunu da bizzat kendisi beyan etmiştir¹³⁴. Yine başka bir rivâyette Ahmed b. Hanbel hasen ile garîb kavramını birarada kullanmıştır¹³⁵. Bu da onun haseni garîb anlamında kullandığını göstermektedir.

e- Buhârî (194-256)

Buhârî de hasen kavramını sık kullanan âlimlerden biridir. Ancak o hasen kavramını birkaç anlamda kullanmaktadır.

e.asahîh anlamında kullanması: Buhârî, haseni sahîh kavramıyla eşdeğer mahfuz, sâbit gibi anlamlarda kullanmış ve aynı zamanda hasen olarak nitelendirdiği bu hadîsleri kendi kitabında da zikretmiştir. Örneğin *el-İlelu't-Tirmizî*'de¹³⁶ korku namazı ile ilgili rivâyetler bölümünde hasen olarak nitelendirilen Sehl b. Ebî Hasme (ö. ?) rivâyetini *Sahîh*'inde de zikretmiştir¹³⁷. Aynı şekilde Uhut şehitleri ile ilgili hasen olarak nitelediği Abdurrahmân b. Ka'b'ın (ö. ?) Câbir b. Abdillâh'tan (ö. 77) rivâyetlerini¹³⁸, *Sahîh*'inde üç ayrı babta zikretmiştir¹³⁹. Yine hasen olarak nitelendirdiği Kuteybe b. Sa'îd (ö. 240)→Süfyân (ö. 198)→Amr b. Dînâr (ö. 124)→'Atâ (ö. 114)→Safvân b. Ya'lâ (ö. ?)→Babası (Ya'lâ b. Umeyye ö. ?)→Hz. Peygamber tarîkli hadîsi¹⁴⁰ *Sahîh*'inde üç yerde zikretmiştir. Bunlardan birisinde isnâddaki râvîlerin hepsi aynı¹⁴¹, diğer ikisinde ise sadece hadîsi aldığı şeyhleri farklıdır¹⁴².

Buhârî bazen de haseni sahîh, mahfûz ve sâbit gibi anlamlar karşılığında kullanmış fakat hasen olarak nitelendirdiği bu rivâyetleri *Sahîh*'inde zikretmemiştir¹⁴³.

iddia etmektedir. Bkz. Rebi' b. Hâdî, *Taksîmu'l-hadîs*, 67-85.

134 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, trsz., IX, 157-158; Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh (İbn Asâkir), *Târîhu medineti dmeşk*, (thk. Ömer b. Ğarâme el-Omrevî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1415/1995, XXII, 192, 198.

135 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, (thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Dâru'l-Hânî, Riyâd, 1408/1988, I, 470.

136 Ebû Tâlib el-Kâdî, *el-İlelu't-Tirmizîyyi'l-kebir*, (thk. Subhî es-Sâmerrâî, Ebu'l-Meâtî en-Nûrî, Mahmûd Muhammed es-Sa'îdî), Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrût, 1409, s. 98.

137 Buhârî, "Meğâzî", 29. Buhârî burada Sehl rivâyetine ait üç tarîk tahrîc etmiştir ki bunların içerisinde Şu'be'nin Abdurrahmân'dan rivâyeti de bulunmaktadır.

138 el-Kâdî, *a.g.e.*, s. 146.

139 Buhârî, "Cenâiz", 72, 73, 74.

140 el-Kâdî, *a.g.e.*, s. 88.

141 Buhârî, *Bedu'l-Halk*, 10. Kuteybe b. Sa'îd (ö. 240)→Süfyân (b. Uyeyne ö. 198)→Amr (b. Dînâr ö. 126)→'Atâ (b. Ebî Rebâh ö. 114)→Safvân b. Ya'lâ (ö. ?)→Babası (Ya'lâ b. Umeyye ö. 47)→Hz. Peygamber.

142 Ali b. Abdullâh (ö. 234)→Süfyân→Amr→'Atâ→Safvân→Babası→Hz. Peygamber. Buhârî, *Bedu'l-Halk*, 7. Haccâc b. Minhâl (ö. 216)→Süfyân→Amr→'Atâ→Safvân→Babası→Hz. Peygamber. Tefsîr, 307.

143 Örnekler için Bkz. el-Kâdî, *el-İlelu't-Tirmizî*, s. 58, 63, 146-47, 153-54, 161, 231-32, 262-63, 277, 338, 351, 360, 381.

e.b. Hafif zaafî olmakla birlikte turuk çokluğu ile bu zaafî giderilen hadîsler için kullanılması: Buhârî, çeşitli sebeplerden dolayı hafif zaafî olup turuk çokluğu ile bu zaafî giderilen rivâyetleri de hasen olarak isimlendirmiştir¹⁴⁴. Meselâ *el-İlelu't-Tirmizî*'de¹⁴⁵ bulunan mest üzerine mesh etmenin süresiyle ilgili hadîsler için Tirmizî'nin hangi hadîslerin daha sahîh olduğunu sorması üzerine Buhârî; Safvân b. Assâl'ın (ö. ?) hadîsinin "sahîh", Ebû Bekre'nin (ö. 51/52) hadîsinin ise "hasen" olduğu cevabını vermiştir. Safvân'ın hadîsinin isnâdında yer alan Âsım b. Ebî'n-Necûd (ö. 127/128) cerh ta'dîl âlimlerine göre sika ancak hafıza problemi olan biridir. Nitekim onu İbn Hibbân (ö. 354) *Sikât*'ında zikretmiş¹⁴⁶, Nesâî (ö. 303), "hâfız olmadığını/ليس بحافظ"¹⁴⁷, Dârekutnî (ö. 385), "hızımın problemliliğini/في حفظه شيء"¹⁴⁸, İbn Sa'd, "sika olmakla beraber hadîste çokça hata yaptığını/كثير الخطأ في حديثه", Yahyâ b. Ma'in, "hadîsinde bir sakınca olmadığını/لا بأس به", İclî, sika olduğunu, Ya'kûb b. Süfyân, "sika olmakla beraber hadîsinde ızdırâb olduğunu/في حديثه اضطراب", Ebû Hâtim, "sâlihu'l-hadîs, doğru denilebilir mertebesinde olduğunu/محله عندي محل الصدق"¹⁴⁹, Ebû Zür'a, sika olduğunu, Ukaylî "sûu'l-hıfz/hıfz", olduğunu söylemektedir¹⁵⁰. Görüldüğü üzere hadîs Âsım'dan dolayı hasendir. Ancak İbn Mende (ö. 395), Âsım'dan bu hadîsi kırk kişiden fazla râvînin rivâyet ettiğini, ayrıca Abdolvahhâb b. Buht (ö. 110), İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146), Talha b. Musarrif (ö. 112), Mînhâl b. Amr (ö. 110-...), Muhammed b. Sûka (ö. 140-...) ve bundan başka bir çok kişinin Âsım'a mütabaat ettiğini ifade etmiştir¹⁵¹. Dolayısıyla ilk başta hasen li-zâtihi olan bu hadîs, sahîh li-ğayrihi mertebesine yükselmiştir¹⁵². Ebu Bekre'nin (ö. 51/52) hadîsine gelince; isnâdında yer alan Muhâcir Ebû Mahled (ö. ?) için Yahyâ b. Ma'in (ö. 233), "sâlih/صالح"¹⁵³, Ebû Hâtim "leyyinu'l-hadîs/hadîste gevşektir/لين الحديث", leyse bi-zâke/o aradığın gibi (kuvvette)

144 Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 364; Tirmizî, *Sünen*, "Ahkâm", 29; el-Kâdî, *el-İlelu't-Tirmizî*, 197, 382, 301.

145 el-Kâdî, *a.g.e.*, s. 54-55.

146 İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 256.

147 Sehâvî'ye göre cerhin altıncı mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan bir sîgadır, "Leyse bi-Hüccet/ليس بحجة" anlamına gelir ve bu râvînin rivâyeti itibar için kullanılabilir. Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 295.

148 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, (thk. Nûruddîn İtr), I-II, İdâretu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Katar, trsz., I, 458.

149 İbn Ebî Hâtim'e göre "محل الصدق" ta'dil'in ikinci mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan sîgadır ve bu râvînin rivâyeti gözden geçirilmek üzere yazılır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 37.

150 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 315.

151 İbn Hacer, *Telhisu'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-râfiyyi'l-kebir*, (thk. Âsım Hasen b. Abbâs), I-IV, Muessese-tü Kurtuba, y.y., 1416/1995, I, 278.

152 Muhakkik Rebî' b. Hâdî'nin açıklaması için Bkz. İbn Hacer, *Nüket*, I, 427, 1 nr.'lı dipnot.

153 İbn Ebî Hâtim'e göre ta'dil'in üçüncü mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan sîgadır ve bu râvînin rivâyeti itibar için yazılır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 37.

değil/ليس بذلك, leyse bi'l-metîn/sağlam biri değil/ليس بالمتين¹⁵⁴ demiştir¹⁵⁵. Buna göre Buhârî, Muhâcir'in hafif zabt kusuru olması ve âdidları olmaması dolayısıyla Ebu Bekre'nin hadîsini hasen olarak tavsif etmiştir diyebiliriz¹⁵⁶.

Yine Tirmizî'nin bildirdiğine göre Buhârî, Hasen b. Sebbâh (ö. 249)→Şebâbe b. Sevvâr (ö. 206)→Muğîre b. Müslim (ö. ?)→Muhammed b. Amr (ö. 144/145)→Ebû Seleme b. Abdirrahman b. Avf (ö.94/104)→Ebû Hureyre (ö. 57)→Hz. Peygamber isnâdıyla nakledilen namaz içerisinde imamı uyarmak için “*Tesbîh etmek (subhânallah demek) erkeklere, tasfîk (el çırpma) kadınlara mahsustur*” hadîsine hasen diyerek, bu konuda meşhûr olan hadîsin Ebû Hâzım'ın Sehl b. Sa'd rivâyeti olduğunu söylemiştir¹⁵⁷. Ebû Hureyre hadîsinin isnâdında bulunan Hasen b. Sebbâh¹⁵⁸, Şebâbe b. Sevvâr¹⁵⁹, Muğîre b. Müslim¹⁶⁰ ve Muhammed b. Amr¹⁶¹ genel itibarıyla sadûk ve hasenu'l-hadîs râvîlerdir. Buhârî'nin bu hadîs için hasen demesindeki kastının istilâhî anlam olduğunu râvîlerinin durumundan ve meşhur olarak ifade ettiği (sıhhat bakımından daha kuvvetli) Yahyâ b. Ca'fer (ö. 243)→Veki' b. Cerrâh (ö. 197)→Süfyân'u's-Sevrî (ö. 161)→Ebû Hâzım Seleme b. Dînâr (ö. 140/144)→Sehl b. Sa'd (ö. 88/91)→Hz. Peygamber isnâdına sahip olan hadîsi *Sahîh*'inde tahrîc etmesinden¹⁶²anlıyoruz. Bununla birlikte Ebû Hureyre yoluyla gelen hadîsi de *Sahîh*'inde şu yolla tahrîc ederek hasenu'l-hadîs olan râvîlerin rivâyetini almamıştır: Ali b. Abdillâh (Ali b. Medîni ö. 234)→Süfyân b. Uyeyne (ö. 198)→Zührî (Muhammed b. Şihâb ö. 124)→Ebû Seleme b. Abdirrahmân (ö. 94/104)→Ebû Hureyre (ö. 57)→Hz. Peygamber¹⁶³. Ayrıca son olarak vermiş olduğumuz bu tarîk (Süfyân→Zührî→Ebû Seleme→Ebû Hureyre) ile Sehl b. Sa'd hadîsi hasen olan Şebâbe→Muğîre→Muhammed→Ebû Seleme→Ebû Hureyre hadîsini takviye etmektedirler.

Tirmizî'nin Kuteybe b. Sa'îd b. Cemîl (ö. 240)→Şerîk b. Abdillâh en-Nehâî (ö.

154 Bu üç cerh ifadesi İrâkî'ye göre cerhin beşinci, Sehâvî'ye göre cerhin altıncı mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan şîgalardır ve böyle bir râvînin rivâyeti i'tibar için yazılır. Bkz. *Zeynuddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahîm b. Hüseyin el-İrâkî, Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1429/2008, s. 137; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 293, 295.

155 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 262.

156 Rebî' b. Hâdî bu örnekte Buhârînin hasen kavramını kullanmasındaki kastının istilâhî anlamı olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca çalışmasında Buhârî'ye ayırdığı bölümde, onun hasen kullanımına dair birçok örnek vererek, hepsinde de Buhârî'nin hasen kavramını kullanımından kastının istilâhî anlamı olmadığını ileri sürmektedir. Bkz. Rebî' b. Hâdî, *Taksîmu'l-hadîs*, s. 38-57.

157 el-Kâdî, *el-İlehu't-Tirmizî*, s. 79.

158 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VI, 191-94.

159 İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, IV, 392; Mizzî, *a.g.e.*, XII, 343-48.

160 Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII, 395-96; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, II, 270.

161 Mizzî, *a.g.e.*, XVI, 212-17; Zchebî, *el-Muğîni fi'd-duafâ*, II, 621; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, II, 196.

162 Buhârî, “el-Amel fi's-salât”, 5.

163 Buhârî, “el-Amel fi's-salât”, 5.

177)→Ebû İshâk (Amr b. Abdillâh b. Ubeydö. 126)→Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114)→Râfi' b. Hadîc (ö. 73/74)→Hz. Peygamber isnâdıyla tahrîc ettiği “Her kim bir kavmin yerine onların izni olmadan ekin ekerse, ekinden kendisine hiç birşey yoktur. Ona (yalnız) masraf vardır” hadîsi için de Buhârî hasen demiştir¹⁶⁴. Ayrıca o, Ebû İshâk’tan sadece Şerîk’in bu hadîsi rivâyet ettiğini dolayısıyla bu hadîsin garîb olduğunu söylemiştir. Ebû İshâk’tan çok sayıda râvî rivâyet etmesine rağmen sadece bu hadîste Şerîk’in rivâyetinin olması hadîsle ihticâca mani bir durum teşkil etmektedir¹⁶⁵. Şerîk sika fakat seyriu’l-hıfz, hata yapan bir râvîdir¹⁶⁶. Tirmizî – aynı yerde – Buhârî’nin, bu hadîsin Ma’kil b. Mâlik el-Basrî (ö. 239/245)→Ukbe b. Esam (ö. 166)→ Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114)→Râfi’ b. Hadîc (ö. 73/74)→Hz. Peygamber isnâdıyla da rivâyet edildiği sözünü ilave ederek, bir nevi bu tarîkin Şerîk’in hadîsini takviye ettiğini belirtmek istemiştir. Görüldüğü üzere Şerîk’in teferrüd ettiği hadîs başka yolla rivâyet edilerek bu kusuru giderilmiş ve hadîs hasen mertebesine terfi etmiştir¹⁶⁷.

e.c. Zabıtında hafif zaaf olup da âdudlarla desteklenmeyen hadîsler için kullanması: Buhârî, zabıtında hafif zaafı olan râvî veya râvîlerden müteşekkil hadîsler için de hasen kavramını kullanmıştır.

Tirmizî *İlehu’l-Kebîr*’inde Buhârî’nin, Muhammed b. Alâ (Ebû Kureyb ö. 248)→Ebû Üsâme (Hammâd b. Üsâme b. Zeyd ö. 201)→Dâvud b. Yezîd el-Ûdî (ö. 151)→Muğîre b. Şubeyl (ö. ?)→Kays b. Ebî Hâzım (ö. 97/98)→Muaz b. Cebel (ö. 18) isnâdıyla gelen, Muaz b. Cebel’in Yemen’e Rasûlullah tarafından vali olarak tayin edildikten sonra yola çıkmadan geri çağırıp devlet malına dokunmaması konusunda tembihlemesi ile ilgili hadîse hasen dediğini nakletmektedir. Aynı yerde Tirmizî hocası Buhârî’ye bu hadîsin isnâdında yer alan Dâvud b. Yezîd el-Ûdî’yi sormuş, Buhârî’de onun “mukâribu’l-hadîs/مقارب الحديث (hadîsi güvenilir râvîlerin hadîsine yakındır)”¹⁶⁸ olduğunu söylemiş böylelikle bu hadîs için neden hasen dediğini açıklığa kavuşturmuştur¹⁶⁹. Dâvud b. Yezîd için İclî (ö. 261) bir defasında “yüktebu hadîsuhû ve leyse bi’l-kavîy/ليست حديثه وليس بالقوي (o aradığın gibi kuvvette değil, hadîsi yazılır)” başka bir defasında ise “lâ be’se bih/لا بأس به (rivâyetinde sakınca yoktur)” demiştir¹⁷⁰. Yahyâ b. Ma’in (ö. 233) “leyse hadîsuhu bişey/ليس حديثه بشيء (hadîsi bir şey değil)”, Ebû Hâtım (ö. 277) “leyse bi’l-kavîy ve

164 Tirmizî, “Ahkâm”, 29.

165 İbn Hacer, *Nüket*, I, 429.

166 Mizzî, *a.g.e.*, XII, 462-74; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, VIII, 200-16.

167 İbni Hacer *Nüket*’inde Buhârî’nin hasen istlâhını kullandığına dair bu rivâyeti delil olarak sunmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Nüket*, I, 428-29.

168 Irâkî’ye göre ta’dîlin dördüncü, Şehâvî’ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılan şîgâdir ve bu râvînin rivâyeti i’tibâr için yazılır. Bkz. Irâkî, *Fethu’l-muğîs*, 135; Şehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 283.

169 el-Kâdî, *el-İlehu’t-Tirmizî*, 34, 199-200.

170 İclî, *Sikât*, I, 342.

hakkında keleştiride bulunuyorlar”¹⁷¹, Ahmed b. Hanbel (ö. 241) “zayıf” demiştir¹⁷². Görüldüğü üzere Dâvud genel itibariyle hadîsi i’tibar için yazılan bir râvîdir. Bununla birlikte bu hadîsi Tirmizî Sünen’inde de tahrîc etmiş ve bu hadîsin garîb olduğunu bildirmiştir¹⁷³. Buna göre Buhârî, genel itibari ile cerhin ve ta’dîlin sonuncu mertebelerine denk gelen, hadîsi itibar için alınan bir râvînin şâhidi veya âdîdı olmayan garîb bir rivâyetini hasen olarak nitelendirmiştir.

Buhârî vermiş olduğumuz bu örneklerin haricinde de birçok defa hasen kavramını kullanmıştır¹⁷⁴. Ancak bunlar tahkike muhtaçtır ve çalışmamızın sınırlarını aşacağından bu örneklerle iktifâ etmek istiyoruz.

f- Ya’kûb b. Şeybe (182-262)

Ya’kûb b. Şeybe b. Salt es-Sedûsî, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb* adlı eserinde hasen kavramını birçok kez kullanmıştır. Haseni kullandığı bağlam, akabinde yapmış olduğu açıklamalarından ve yaptığımız tetkiklerden sonra Ya’kûb b. Şeybe’nin hasen ile hem istilâhî anlamı hem de hadîsin sıhhati, sübûtu ve ihticâca elvirişli oluşunu kastetmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Mesela, Ya’kûb b. Şeybe Huneyn savaşında şehit olduğu söylenen daha sonra ganimet malına ihanet ettiği ortaya çıkınca Hz. Peygamber tarafından cehennemde olduğu görülen kişi ile ilgili İkrime b. Ammâr (ö. 159)→Ebû Zümeyl Simâk b. Velîd el-Hanefî (ö. ?)→İbn Abbâs (ö. 68)→Hz. Ömer (ö. 23)→Hz. Peygamberisnâdli hadîsi hasenu’l-isnâd olarak tanımlamıştır¹⁷⁵. Bu hadîste İkrime b. Ammâr’ın teferrüdü vardır ve İkrime de sika-sadûk arası bir râvîdir¹⁷⁶. Bu yüzden – ileride genişçe açıklanacağı üzere – Ali b. Medînî (ö. 234) bu hadîsi hasen olarak vasıflandırmıştır. Muhtemelen Ya’kûb b. Şeybe bu hadîsin hasen oluşunu hocası Ali b. Medînî’den öğrenmiş, kendisi de onu bu şekilde tanımlamıştır. Bunu mezkûr hadîs için hasen nitelendirmesini yaptıktan sonra Ali b. Medînî’nin bu hadîsin ancak bu tarikle bilindiği sözünü aktarmasından anlamaktayız.

Yine Hâtib b. Ebî Beltea’nın (ö. 30) Mekke müşriklerine mektup yazması ile

171 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 427-28.

172 Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du’afâi’r-ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid), I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997, III, 539; Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafâ*, I, 221.

173 Tirmizî, “Ahkâm”, 8.

174 el-Kâdî, *a.g.e.*, 31-32, 35, 79, 111-12, 114-15, 116. ed-Derîs, Buhârî’nin genel itibariyle haseni sahîh anlamında (ed-Derîs’in, *el-Hadîsu’l-Hasen*, adlı doktora tezinin I, 395-II, 697. sayfaları arası) kullandığı kanaatinin taşımaktadır. Ancak bize göre bu kanaatin pek isabetli olmadığı, Buhârî’nin hasen kavramını çok geniş bir yelpazede – özellikle istilâhî anlamda - kullandığı fikri zâhirdir.

175 Ya’kûb b. Şeybe b. Salt es-Sedûsî, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Müessesetü’l-Kutubi’s-Sekafîyye, Beyrût, 1405, s. 51.

176 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 236; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 233; İclî, *Sikât*, II, 144; İbnü’l-Cevzî, *Du’afâ*, II, 185; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IV, 546-47; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, II, 30.

ilgili hadîs¹⁷⁷, Hz. Peygamber'in Mekkeli müşriklerle yapmış olduğu Hudeybiye musâlahası ile ilgili hadîs¹⁷⁸, Hz. Peygamber'in Bedir esirlerinin durumu ile ilgili bazı sahabîleri ile istişâre ettiğine dair hadîs¹⁷⁹ ve daha bir çok hadîsi¹⁸⁰ hasen olarak tanımlamıştır. Bunların hepsi de İkrime b. Ammâr (ö. 159)→Ebû Zümeyl Simâk b. Velîd el-Hanefî (ö. ?)→İbn Abbâs (ö. 68)→Hz. Ömer (ö. 23)→Hz. Peygamber tarîki ile gelmiştir ve İkrime'ye nisbetle ferttir. Yukarıda yaptığımız yorum bu hadîsler için de geçerlidir¹⁸¹.

g- Ebû Zür'a er-Râzî (194/200-264)

Ebû Zür'a er-Râzî hasen kavramını genel itibariyle istilâhî manasında kullanan bir âlimdir. Bunun bazı örnekleri şöyledir:

Tirmizî *İlel'*inde; Muhammed b. Sehl b. Asker el-Bağdâdî (ö. 251)→Ebu Mushir (ö. 218)→Heysen b. Humeyd (ö. ?)→Alâ b. Hâris (ö. 136)→Mekhûl (ö. 113)→Anbese b. Ebî Süfyân (ö. ?)→Ümmü Habîbe (ö. 42/44)→Hz. Peygamber (s.a.s.) yoluyla gelen; "*Kim fercine dokunursa abdest alması gerekir.*" hadîsi için Ebû Zür'a er-Râzî'nin hasen dediğini nakletmektedir¹⁸². Bu hadîsin isnâdında bulunan Mekhûl eş-Şâmî (ö. 113) tâbiûndan sika bir âlim olmakla birlikte çokça irsâl yapmasıyla meşhûrdur. Nitekim o, Hz. Peygamber, Übey b. Ka'b (ö. 35), Sevbân (ö. ?), Ubâde b. Sâmit (ö. 34), Ebû Hureyre (ö. 57), Hz. Âişe (ö. 57), Ümmü Eymen (ö. ?) ve Ebû Sa'lebe'den (ö. 75) mürsel rivâyetlerde bulunmuştur. Yahyâ b. Ma'in'nin (ö. 233) nakline göre Ebu Mushir; Mekhûl'ün Anbese'den sema'ı olmadığını ve onu görüp görmediğini bilmediğini söylemektedir¹⁸³. Nesâî (ö. 303) de Mekhûl'ün Anbese'den sema'ı olmadığını bildirmektedir¹⁸⁴. Ebû Hâtim (ö. 277) *Merâsîl'*inde, mevzû bahis rivâyetle ilgili sorusu üzerine Ebû Zür'a'nın, Mekhûl'ün Anbese'den sema'ı olmadığını söylediğini nakletmektedir¹⁸⁵. Bu son bilgi önemlidir. Zirâ Ebû Zür'a bir nevi Mekhûl'ün tedlis yaptığını

177 Ya'kûb b. Şeybe, *a.g.e.*, s. 54.

178 Ya'kûb b. Şeybe, *a.g.e.*, s. 55.

179 Ya'kûb b. Şeybe, *a.g.e.*, s. 56.

180 Ya'kûb b. Şeybe, *a.g.e.*, s. 65, 66, 82-83.

181 Ya'kûb b. Şeybe'nin hasen olarak belirttiği diğer hadîsler için bakınız: *a.g.e.*, s. 57, 100-01, 102.

182 el-Kâdî, *el-İlel't-Tirmizî*, 1409, s. 49.

183 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 404; a.mlf. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 273.

184 Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413, Kıyâmu'l-Leyl, 67, 1813 numaralı Mahmud b. Hâlid (ö. 249)→Mervân b. Muhammed (ö. 210)→Sa'îd b. Abdilâzîz(ö. 178)→Süleymân b. Mûsâ(ö. 115/119)→Mekhûl (ö. 113)→Anbese b. Ebî Süfyân (ö. ?)→Ümmü Habîbe (ö. 42/44) tarîki ile gelen Hz. Peygamber (s.a.s.)'in; "*Kim öğleden önce dört, sonrada dört rekat namaz kılarsa, Allah o kimseye Cehennem ateşini haram kılar.*" hadîsi ile ilgili değerlendirmesinde Mekhûl'ün Anbese'den hiçbir şey işitmediğini (sema'nın olmadığını) söylemiştir.

185 Ebû Hâtim Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Merâsîl*, (thk. Şâkirullâh b. Ni'metillâh Kûcânî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1397, s. 212-13. Ayrıca Bkz. Moğoltay b. Kılıç et-Türkî, *Şerhu Sîneni İbn Mâce-el-i'lâm b. sîmnetihî aleyhi's-selâm*, (thk. Kâmil Uveyda), I-V, Mektebetü

söylemiştir. Dolayısıyla isnâd bu haliyle munkatıdır. Fakat avrete dokunmanın abdesti gerektireceğine dair bu hadîs Ebû Hureyre (ö. 57), Abdullah b. Ömer (ö. 73), Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (ö. 78), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 65), Câbir b. Abdillâh (ö. 77), Ümmü Habîbe (42/44), Ümmü Seleme (ö. 57) gibi birçok sahabîden rivâyet de edilmiş meşhûr bir hadîstir. Ayrıca şâhidi de Hz. Âişe'den (ö. 57) rivâyet edilen “Eğer bir kadın fercine dokunursa abdest alması gerekir.” hadîsidir¹⁸⁶. Çok sayıda sahabîden gelen bu rivâyet, Ümmü Habîbe rivâyetini takviye edip (isnâdındaki ravinin (Mekhûl) tedlisinden kaynaklanan zaafını gidererek) hasen li-ğayrihi mertebesine çıkarmaktadır. Dolayısıyla Ebû Zür'anın haseni burada istilâhî manasında kullandığını söyleyebiliriz¹⁸⁷.

Bir başka örnekte Ebû Zür'a, Mikdâm b. Ma'dî (Ebû Kerîb)'in rivâyet etmiş olduğu “Dayı mirasçısı olmayan kişinin mirasçısıdır” hadîsinin hasen olduğunu söylemiştir¹⁸⁸. Bu rivâyet Râşid b. Sa'd (ö. 180)→Ebû Âmir el-Hevzenî (Abdullah b. Lühay ö. ?)→Mikdâm (b. Ma'dî Kerib ö. 87)→Hz. Peygamber isnâdıyla gelmiştir. Yahyâ b. Ma'in (ö. 233) bu rivâyetin bâtil olduğunu yani aranılan kuvvette bir hadîs olmadığını söylemiştir¹⁸⁹. Hadîsin isnâdında yer alan Abdullah b. Lühay Ebû Âmir el-Hevzenî'yi İclî (ö. 261) ve İbn Hibbân (ö. 354) “sika”¹⁹⁰, Ebû Zür'a ise “lâ be'se bih” olarak tanımlamıştır¹⁹¹. Râşid b. Sa'd sikadır fakat çokça irsâl yapan biridir¹⁹². Bu hadîs Ebû Ümame b. Sehl b. Huneyf (ö. 100)¹⁹³, Hz. Âişe (ö. 57)¹⁹⁴ ve Ebû Hureyre'den (ö. 57)¹⁹⁵ de rivâyet edilmiştir.

Ebû Zür'a'nın (ö. 264) Mikdâm'ın hadîsini hasen olarak nitelendirmesinin asıl sebebinin Ebû Âmir'in onun nazarında “lâ be'se bih/zararsız” mertebesinde olmasıdır. Bu ifade, Ebû Zür'a'nın hem talebesi hemde teyzesi oğlu Ebû Hâtim'in oğlu olan İbn Ebî Hâtim'e (ö. 327) göre ta'dîl'in ikinci mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılır ve bu râvînin rivâyeti gözden geçirilmek üzere yazılır¹⁹⁶. Ayrıca bu hadîs için Ebû Zür'a'nın

Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyâd, 1419/1999, I, 421.

186 Hâkim, *Müstedrek*, “Tahâret”, I, 233-34 (hd. no: 479).

187 ed-Derîs, Ebû Zür'a'nın buradaki hasenden kastının hadîsin sihhatini ve kuvvetini vurgulamak olduğunu iddia etmektedir. Bkz. ed-Derîs, *el-Hadisul-Hasen*, II, 727-29. Ancak bizim ulaştığımız netice ed-Derîsten tamamen farklıdır ve Ebû Zür'a'nın kastının hasenin istilâhî anlamı olduğudur.

188 İbn Ebî Hâtim, *İlel*, IV, 552.

189 Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Ata'), I-X, Mektebetu Dari'l-Bâz, Mekke, 1414/1994, VI, 214.

190 İclî, *Sikât*, II, 53; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 19.

191 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 145; İlel, IV, 553; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XV, 485-86.

192 İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, II, 390; *Takribu't-Tehzîb*, I, 240.

193 Tirmizî, “Ferâiz”, 12; Dârekutnî, *Sünen*, “Ferâiz”, hd. no: 4067 (s. 672).

194 Tirmizî, “Ferâiz”, 12; Dârekutnî, *Sünen*, “Ferâiz”, hd. no: 4068, 4069, 4070 (s. 673).

195 Muhammed b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413, “Ferâiz”, 38.

196 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 37.

hasen nitelendirmesini yaptıktan sonra İbn Ebî Hâtim'in Ebû Âmir el-Hevzenî'yi nasıl bildiğine dair sorusuna verdiği "lâ be'se bih" cevabının da hemen peşisıra gelmesi, Ebû Zür'a'nın hasenden kastını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu hadîsin farklı tarıklere sahip bilinen bir hadîs olması da hasen olduğunun bir başka delilidir¹⁹⁷.

Yine Ebû Zür'a, Ahmed b. Abdirrahmân b. Vehb b. Müslim'in (ö. 264) hadîslerini hasen olarak değerlendirmişti¹⁹⁸. Ebû Zür'a İbn Vehb'e yetiştiğini fakat hadîslerini yazmadığını belirtmektedir. Bazı kişiler Ebû Zür'a'ya İbn Vehb'in hadîs rivâyetinden çekildiği söylenince, Ebû Zür'a onun eskisi gibi olamadığı, dolayısıyla bu davranışının (hadîs rivâyetini bırakmasının) isabetli olduğunu söylemiştir¹⁹⁹. Ebu Zür'a'nın İbn Vehb'in hadîslerini hasen olarak görmesinin sebebinin, ona vâki olan ihtilâtından kaynaklandığını görmekteyiz²⁰⁰.

h- Ebû Hâtim er-Râzî (195-277)

Ebû Hâtim hasen ıstılahını kullanmakla birlikte hasene yüklediği anlam müteahhir ulemânın tanımından farklıdır. O, haseni daha çok garîb anlamında kullanmıştır. Meselâ; İbrâhîm b. Ebî Şeybân (ö. ?)→Yûnus b. Meysere b. Halbes (ö. 232)→Ebû İdrîs (ö. 80)→Abdullah b. Havâle (58/80)→Hz. Peygamber isnâdıyla gelen hadîs için Ebû Hâtim "Bu hadîs *sahîh, hasen, garibtir*" demiştir²⁰¹. Bu rivâyetin senedinde yer alan râvilerin cerh ta'dil açısından durumlarına bakılacak olursa: İbrâhîm b. Ebî Şeybân'ı İbn Hibbân (ö. 354) *Sikât*'ında zikretmiş²⁰², Ebû Mushir (ö. 218) de onun sika olduğunu söylemiştir²⁰³. Yûnus b. Meysere b. Halbes'i İclî (ö. 261) ve İbn Hibbân (ö. 354) *Sikât*'larında zikretmişlerdir²⁰⁴. Ebû İdrîs el-Havlânî (Âizullah b. Abdillâh b. Amr ö. 80) için ise İbn Şihâb (ö. 124), Şam ehlinin fakihlerinden olduğunu, Mekhûl (ö. 112) ise onun gibisini görmediğini söylemiştir²⁰⁵. Ab-

197 ed-Derîs, Ebû Zür'a'nın buradaki hasenden kastının hadîsin sâbit ve ihticâca elverişli olduğunu, ıstılahî anlama götürecektir herhangi bir delilin olmadığını iddia etmektedir. Bkz. *el-Hadisul-Hasen*, II, 731-32. Ancak bizim ulaştığımız netice ed-Derîsten tamamen farklıdır ve Ebû Zür'a'nın kastının hasenin ıstılahî anlamına olduğudur.

198 Sa'dî el-Hâşimî, *Eb'u Zür'a er-Râzî ve cihûduhu fi's-sünneti'n-nebeviyye ma'a tahkiki kitâbihi'd-Duafâi ve ecvibetihî alâ esileti'l-berzâi*, I-III, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medîne, 1402/1982, II, 711-12, 771-772; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 344.

199 Mizzî, *a.g.e.*, I, 387.

200 Rebî' b. Hâdî, Ebû Zür'a'nın haseni ıstılahî anlamında kullanmadığını iddia etmektedir. Bkz. Rebî' b. Hâdî, *Taksîmu'l-hadîs*, s. 112-116.

201 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-İlel*, (thk. Saîd b. Abdillâh el-Humeyyid, Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreyşî), I-VII, Riyâd, 1427/2006, III, 450; İbn Receb, *Şerhu 'İlel*, I, 343.

202 İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 57.

203 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 289; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimeşk*, VII, 24.

204 İclî, *Sikât*, II, 379; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 555.

205 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, IV, 272.

dullah b. Havâle ise sahabîdir²⁰⁶. Görüldüğü üzere seneddeki râvîlerin hepsi sikadır. Ancak bu rivâyet sadece İbrâhîm b. Ebî Şeybân'dan geldiği için garibtir. Ebû Hâtîm hadîse bu sebeple hasen hükmünü vermiştir.

İbn Ebî Hâtîm (ö. 327) babasına (Ebû Hâtîm ö. 277); Hammâd b. Seleme (ö. 179)→Katâde (ö. 117-118) yoluyla gelen Enes b. Mâlik'in (ö. 90-93) "Kim (yalnuz) dünya hayatını ve zînetini istemekte ise...(Hûd, 15)" ayetinin Yahûdi ve Hıristiyanlar için indiğine dair hadîsinin sahih olup olmadığını sormuş; babası da bu hadîsin sadece Hammâd→Katâde yoluyla bilindiği için "hasendir" şeklinde cevap vermiştir²⁰⁷. Bu rivâyette Hammâd b. Seleme'nin Katâde'den teferrüdü görülmektedir. Râvînin teferrüdü hata yapma veya muhalefet ihtimaline açık bir durum olduğu ve teferrüt etmeyen râvîlerin rivâyetlerinden mertebeye altta yer aldığı için Ebû Hâtîm tarafından hasen olarak nitelendirilmiş olmalıdır²⁰⁸.

2- Tirmizî sonrası hasenin kullanımı

Tirmizî sonrası ile onun vefatından iki yüzyıl sonrasına kadarki zaman dilimini esas alacağız. Bu dönemde hasen ıstılâhını kullanan âlimlerin bazıları şunlardır: Bezzâr (ö. 292), Ebû's-Şeyh İbn Hayyân (ö. 369), Dârekutnî (ö. 385), Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405) ve Beyhakî (ö. 458).

a-Bezzâr (210-292)²⁰⁹

Müsned sahibi olan Bezzâr haseni çokça ve geniş bir anlam yelpazesinde kullanmıştır.

a.a. Sahih anlamında kullanması: Bezzâr, Hz. Peygamber'in vefatından sonra eşyaları hususunda Hz. Abbâs ile Hz. Ali'nin anlaşmazlığı hakkındaki el-'Ameş (ö. 147/149)→İsmâil b. Recâ (ö. ?)²¹⁰ yoluyla gelen İbn Abbâs hadîsini hasen olarak nitelendirmiştir²¹¹. Ahmed b. Hanbel'in de tahrîc ettiği bu hadîsin isnâdı sahihtir²¹²,

206 İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed el-Biccâvî), I-VIII, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1412, IV, 67.

207 İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, IV, 613.

208 Ebu Hâtîm'in hasen hükmünü verdiği başka örnekler için Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, II, 269-72; IV, 196-97; V, 147-48; VI, 279-80; VI, 13.

209 Bezzâr aslında Tirmizî'nin çağdaşı olmasına rağmen Tirmizî'den sonra vefat etmiştir. Bu yüzden Bezzâr'a bu bölümde yer verilmesi bızce daha uygundur.

210 Yahyâ b. Ma'in (ö. 233), Ebû Hâtîm (ö. 277), Nesâî (ö. 303) ve İbn Hibbân (ö. 354) sika olduğunu söylemişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 279.

211 Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr*, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah), I-XV, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1409/1988, I, 68.

212 Ahmed b. Hanbel, I, 13. *Müsned*'in Şuayb Arnâût, Âdil Mürşit tahkikli nüshasında, muhakkik bu hadîsin Müslimin şartına göre isnâdının sahih, ricâlinin sika, İsmâil b. Recâ hariç şeyhânın ricâli olduğunu – ki bu da Müslim'in ricâlineindir – söylemektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnâût, Âdil Mürşit), I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995, I, 239; Ayrıca

dolayısıyla Bezzâr'ın bu hadîsteki hasenden kastının sahîh manasında olması muhtemeldir.

a.b.Hasen anlamında kullanması: Bezzâr, Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13) dua ile ilgili hadîsini isnâdında yer alan Yahyâ b. Muhammed'den (ö. ?) dolayı hasen olarak nitelendirmiştir²¹³. Yahyâ b. Muhammed²¹⁴ hakkında bizzat kendisi "leyse bihi be's"²¹⁵, İbn Hibbân "sika", Ebû Hâtim ise "zayıf" demiştir²¹⁶. Buhârî hakkında sükût etmiş, Ukaylî, "telkine açık, hadîslerinde hatalar ve münker olanlar vardır"²¹⁷, İbn Hacer, "telkine açık ve zayıf bir râvîdir" demiştir²¹⁸. Yahyâ b. Muhammed'in muhtelefün fih, zabtında kusur olan bir râvî olduğu gözükmemektedir. Fakat Bezzâr'a göre Yahyâ, "leyse bihi be's" mertebindedir ve zaafî şiddetli olmayıp, rivâyeti terkedilmeyen bir konumdur. Dolayısıyla Bezzâr'ın buradaki hasenden kastının istilâhî mana olduğu anlaşılmaktadır²¹⁹.

Bir başka örnekte Bezzâr, şeytan taşlaması esnasında tehlîl getirme ile ilgili isnâdında Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın (ö. 150) bulunduğu rivâyeti hasen olarak nitelendirmiştir²²⁰. Siyer ve Meğâzî'de büyük bir âlim olan Muhammed b. İshâk hadîste tedlîs vb. sebeplerden dolayı²²¹ sadûk mertebesinde görülmüştür²²². Şu'be (ö. 160) ve Ebû Zür'a, onun hadîste sadûk olduğunu, Ebû Hâtim, hadîsinin itibar için yazılacağını söylemiştir²²³. İbn Hibbân onu *Sikât*'ında zikretmiş²²⁴, İclî sika olduğunu, İbn Sa'd da sika olduğunu fakat hakkında cerh ta'dil imamlarının tenkitte bulunduğunu belirtmiştir. Yahyâ b. Ma'in bir defasında "leyse bihi be's", bir defasında "leyse bizâke da'if", bir başka sefer ise "leyse bi'l-kavî" demiştir²²⁵. Ahmed b. Hanbel ise "hasenu'l-hadîs ve leyse bi hüccce/حسن الحديث وليس بحجة" demiştir²²⁶. Bu hadîsin diğeri ricâli ise sikadır. Bezzâr muhtemelen İbn İshâk'tan dolayı bu hadîsi hasen olarak nitelendirmiştir.

Bezzâr'ın Müsnedi I, 67'deki muhakkikin bu hadîs için dipnotlardaki açıklamalarına bakınız.

213 Bezzâr, *Müsned*, I, 87.

214 Tam adı Yahyâ b. Muhammed b. Abbâd b. Hânî el-Medenî eş-Şecerî'dir.

215 Bezzâr, *a.g.e.*, I, 87.

216 Safiyuddîn Ahmed b. Abdillâh el-Hazrecî, *Hulâsatu Tezhibi Tehzibi'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, (thk. Abdulfettâh ebû Ğudde), Dâru'l-Beşâir, Beyrût, 1416, s. 427.

217 Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed İbnu'l-Keyyâl, *el-Kevâkibü'n-neyyirâti fi ma'rifeti mine'r-ruvâti's-sikât*, (thk. Abdülkayyum Abdürabbinnebi), I-II, Dâru'l-Me'mûn, Beyrût, 1981, I, 509.

218 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 357.

219 Bezzâr, müsnedinde birçok yerde hasen istilâhını kullanmıştır. Bunlar için tek tek inceleme yapılabilir. Ancak biz bu örneklerle iktifa etmek istiyoruz.

220 Bezzâr, *Müsned*, II, 139-40. Aynı rivâyet Ahmed b. Hanbel'in müsnedinde (I, 155) de bulunmaktadır.

221 İbn İshâk'a yöneltilen tenkitler ve bunların değerlendirmesi için Bkz. Abdullah Ünalın, "İbn İshak ve Hadîs Rivâyetindeki Yeri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: II, Kasım 2009, s. 103-111.

222 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 144.

223 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 191-92.

224 İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 380.

225 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 473.

226 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 552.

b-Ebû's-Şeyh İbn Hayyân (274-369)

Ebû's-Şeyh İbn Hayyân, *Tabakâtu'l-Muhaddisîn bi-İsbahân* adlı eserinde bazı muhaddisler için hasenu'l-hadîs nitelendirmesinde bulunmaktadır. Meselâ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bezzâr (ö. 293) bunlardan biridir²²⁷. Yine Hasen b. Hârûn b. Süleymân el-Harrâz (ö. 292)²²⁸, Ali b. Hasen b. Selm (ö. 309)²²⁹ ve Ali b. İshâk b. İbrâhîm el-Vezîr (ö. 297)²³⁰ Ebû's-Şeyh'e göre hasenu'l-hadîstir. Ahmed b. İshâk el-Cevherî (ö. ?) için de hasenu'l-hadîs dedikten sonra onun hasen hadîslerinden bazıları diyerek üç hadîsini nakletmiştir²³¹. *Tabakâtu'l-Muhaddisîn*'in muhakkiki el-Belûşî, el-Cevherî'nin birinci hadîsinin ricâlinin hepsinin sika olduğunu söylemiş, akabinde Elbânî'nin bu hadîsin tarîklerinin bir araya gelmesi neticesinde sahîh olduğu kanaatini aktarmıştır. Ayrıca el-Belûşî ikinci ve üçüncü hadîslerin râvîlerinin sika ve sadûk arasında olduğunu bildirmektedir²³².

Ebû's-Şeyh, Ahmed b. Hasen b. Abdilmelik (ö. 304) için de hasenu'l-hadîs dedikten sonra onun hasen hadîslerinden bazıları demek sûretiyle üç hadîsini nakletmiştir²³³. Birinci hadîsin ricâlinden²³⁴ biri olan Muhammed b. Abdullah b. es-Sâbûr (ö. 245-...) sadûktur²³⁵. Abdulhamîd b. Süleymân (ö. ?) için Yahyâ b. Ma'în "leyse bişey", Ebû Hâtim "leyse bi-kaviy", Ebû Zür'a "daifu'l-hadîs"²³⁶, İbn Hacer ise "zayıf" demiştir²³⁷. Ebû Hâzım (Seleme b. Dînar el-E'rac ö. 140/144) ise sikadır²³⁸. Dolayısıyla bu hadîsin ricâlî zayıf, sika ve sadûklardan oluşan bir hadîstir. İkinci hadîsin isnâdında yer alan Abdurrahman b. Abdullah el-Ömerî (ö. 186) için Yahyâ b. Ma'în, "zayıf"²³⁹, Ahmed b. Hanbel "hadîsleri münkerdir ve kezzabtır", Nesâî, "metrûku'l-hadîs", İbn Adiy ise "zayıf" demiştir²⁴⁰. Buna göre hadîs metruktur. Ancak bu hadîs meşhûr "kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terketmesi, İslâmın güzelliğindedir - من حسن - إسلام المرء تركه ما لا يعنيه" hadîsidir ve çok sayıda şevâhidi vardır. Bu şâhitler isnâdındaki

227 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ensârî Ebû's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridine aleyhâ*, (thk. Abdulgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1412/1992, III, 408.

228 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, III, 412.

229 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, III, 540.

230 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, III, 557.

231 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, IV, 36.

232 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, IV, 36-38 arası dipnotlar.

233 Ebu's-Şeyh İbn Hayyân, *a.g.e.*, IV, 36.

234 (Ahmed b. Hasen b. Abdilmelik→Muhammed b. Abdullah b. es-Sâbûr→Abdulhamîd b. Süleymân→Ebû Hâzım (Seleme b. Dînar el-'Erac)→Sehl b. Sa'd→Hz. Peygamber)

235 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, II, 177.

236 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 14.

237 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, I, 468.

238 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, I, 316.

239 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 253.

240 İbn Adiy, *el-Kâmil*, V, 453.

râvînin kusurunu izâle etmekte ve hadîsi hasen li-ğayrihî mertebesine çıkarmaktadır. Üçüncü hadîsin isnâdındaki Ali b. Cemîl er-Rakkî (ö. ?) için Dârekutnî zayıf, İbn Hibbân, yalancı olduğunu söylemiş²⁴¹, İbn Adiy ise sikalardan (duymamış olduğu halde onlardan duyduğunu ifade ederek) batıl rivâyetlerde bulunan hadîs hırsızı demiştir²⁴². Dolayısıyla bu hadîs metrûktur.

Ebû's-Şeyh İbn Hayyan hasenu'l-hadîs diye nitelendirdiği muhaddisler için aynı zamanda sahîhu'l-hadîs, kesîru'l-hadîs, kesîru'l-fevâid, marifet sahibi gibi ifadeler de kullanılmaktadır. Bu da onun kullandığı hasen kavramının hasenin ıstîlâhî manasından uzak, muhaddislerin derecelerinin ulviyetine, bilgilerinin çokluğuna vb. anlam kastıyla kullandığı izlenimi vermektedir. Ancak hasen olarak nitelediği az önce vermiş olduğumuz iki muhaddisin rivâyetlerine baktığımızda, bu hadîslerin bazılarının hasen, bazılarının ise zayıf hatta metrûk hadîsler olduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız. Bu da onun haseni geniş bir anlam yelpazesinde kullandığını göstermektedir.

c- Dârekutnî (306-385)

Dârekutnî, İbnu's-Salâh'ın belirttiği üzere Tirmizî'den sonra en çok hasen ıstîlâhını kullanan kişidir²⁴³. *Sünen*'inde yirmi altı yerde hasen kavramını kullanmıştır. Ancak haseni "isnâdı hasendir/إِسْنَادٌ حَسَنٌ" şeklinde, isnâdın bir özelliği olarak kullandığı ilk etapta göze çarpmaktadır. Dârekutnî'nin sünenini telif amaçlarından biri olan fikhî konulara göre zayıf ve mevzu hadîsleri cem etme olduğundan²⁴⁴, *Sünen*'inde yer alan 5687 hadîsten sahîh ve hasen olarak nitelediklerinin sayısı toplamda yüz yetmiş dördtür²⁴⁵. Bunların yirmi altısı hasendir. Dârekutnî'nin hasen olarak nitelendirdiği hadîslerden birkaçına bakalım.

Dârekutnî deniz suyu ile ilgili İbn Menî' (Abdullah b. Muhammed Ebû'l-Kâsım el-Beğavî ö. 317)→Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö. 248)→İbrâhîm b. el-Muhtâr (ö. 182)→Abdulâzîz Ömer b. Abdilâzîz (ö. 150)→Sa'îd b. Sevbân (ö. ?)→Ebû Hind (Sa'îd b. Ebî Hind el-Fezârî ö. 116)→Ebû Hureyre (ö. 57)→Hz. Peygamber isnâdıyla naklettiği hadîs için isnâdı hasen demiştir²⁴⁶. İbn Menî' sikadır²⁴⁷. Muhammed b. Humeyd er-Râzî için Yahyâ b. Ma'in "sika ve leyse bihi be's"²⁴⁸, Ebû Zür'a "sika", Buhârî "fîhi

241 Zehebî, *el-Muğnî fî'd-duafâ*, II, 444.

242 İbn Adiy, *a.g.e.*, VI, 368.

243 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 36.

244 Dârekutnî'nin sünenini telif etme amacı ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Abdu'l-Fettah Ebû Ğudde, "Sünnet Kavramının Hukukî Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'i Üzerine Bir İnceleme", (çev. Harun Reşit Demirel), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, Cilt: V, sayı: 1, s. 305-331. Bu makalenin başka çevirisi için bkz. "Sünnet İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu", (çev. Enbiya Yıldırım, Mesut Duman), *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2006, sayı: 5, s. 77-108.

245 Ebû Ğudde, "Sünnet Kavramının Hukukî Anlamı...", s. 327, 330.

246 Dârekutnî, *Sünen*, "Tahâre", 5 (hd. no: 11/75).

247 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIV, 440-457.

248 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 232.

nazar/hakkında şüphe vardır”²⁴⁹ demiştir. İbrâhîm b. el-Muhtâr’ı İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmiş²⁵⁰, Ebû Hâtim “sâlihu’l-hadîs/صالح الحديث”²⁵¹, İbn Hacer “sadûk, daifu’l-hıfz/hafızası zayıf” demiştir²⁵². Abdulazîz Ömer b. Abdilazîz için İbn Hacer “sadûk, yuh-tiu/يخطىء (hata yapar)” demiştir²⁵³. Sa’îd b. Sevbân ve Ebû Hind ise mechûllerdir²⁵⁴. Bu hadisin râvîleri için cerh ta’dîl imamları mezkûr yorumlarda bulunmasına rağmen Dârekutnî’ye göre hafif kusurludur. Dolayısıyla bu hadîs ona göre hasen derecesindedir.

Ebû Bekr en-Nîsâbûrî (ö. 324)→Muhammed b. Ukayl b. Huveylid (ö. 257)→Hafs b. Abdillâh (ö. 209)→İbrâhîm b. Tahmân (ö. 158)→Eyyûb (İbn Ebî Temîme ö. 131)→Nafi’ (ö. 116)→İbn Ömer (ö. 73)→Hz. Peygamber isnâdıyla deri tabaklama babında zikrettiği hadîs için de hasenu’l-hadîs demiştir²⁵⁵. Ebû Bekr en-Nîsâbûrî Dârekutnî’nin şehylerinden âlim, fakih, hâfız ve musannefât sahibidir. Zühli, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim er-Râzî, Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290), Rebi’ b. Süleymân (ö. 270) ve daha birçok kişiden hadîs sema etmiştir. Mûsa b. Hârûn (aynı zamanda kendi şeyhi ve yaşça büyüğü ö. 294), Dârekutnî, İbn Şâhin (ö. 385)... gibileri de ondan rivâyette bulunmuşlardır. Dârekutnî, hocası için “ondan daha hâfızını görmedim” demiştir²⁵⁶. Muhammed b. Ukayl b. Huveylid’i (ö. 257) İbn Hibbân (ö. 354) *Sikât*’ında zikretmiş²⁵⁷, Nesâî (ö. 303) “sika”²⁵⁸, İbn Hacer ise “sadûk, hıfzından rivâyet ederken bazen hata yapar” demiştir²⁵⁹. Hafs b. Abdillâh’ı (ö. 209) İbn Hibbân (ö. 354) *Sikât*’ında zikretmiş²⁶⁰, İbn Hacer ise hakkında “sadûk” demiştir²⁶¹. İbrâhîm b. Tahmân’ı (ö. 158) İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmiş²⁶², Yahyâ b. Ma’in (ö. 233) “lâ be’sê bih”, Ebû Hâtim bir defasında “sika”, başka bir defasında ise “sadûk, hasenu’l-hadîs” demiştir²⁶³. Bu hadîs aynı zamanda İbn Abbâs’tan (ö. 68) da nakledilmektedir²⁶⁴. Böyle olunca İbn Ömer rivâyetinin

249 İbn Adiy, *el-Kâmil*, VII, 529.

250 İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 60.

251 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 138.

252 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 43.

253 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 511.

254 Muhammed Abdurrauf el-Mînâvî, *Feyzu’l-kadir şerhu’l-câmi’i’s-sağîr*, I-VI, Dârul-Ma’rife, Beyrût, 1391/1972, VI, 225.

255 Dârekutnî, *Sünen*, “Tahâre”, 12 (hd. no: 24/118).

256 Zehebî, *a.g.e.*, XV, 65-68.

257 İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 139.

258 Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 129.

259 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, II, 191.

260 İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 199.

261 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 186.

262 İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 27.

263 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 107.

264 Tirmizî, “Libâs”, 7; İbn Mâce, “Libâs”, 25; Dârimî, “Edâhâ”, 20; Nesâî, “el-Fere’ ve’l-’atîre”, 4.

ricâlindeki hafif kusur İbn Abbâs rivâyetiyle giderilmiş, başta hasen li-zâtihî olan bu hadîs sahîh li-ğayrihî mertebesine yükselmiştir.

Yine deri tabaklama babındaki Muhammed b. Mahled (ö. 331) ve diğerleri→İbrâhîm b. Heysem (ö. 278)→Ali b. Ayyâş (ö. 210)→Muhammed b. Mutarrif (ö. 161)→Zeyd b. Eslem (ö. 136)→Atâ b. Yesâr (ö. 94)→Aişe (ö. 57)→Hz. Peygamber isnâdıyla gelen rivâyet için de hasenu'l-isnâd demiştir²⁶⁵. Muhammed b. Mahled sikadır²⁶⁶. İbrâhîm b. Heysem'i (Ali b. Ayyâş) İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiş²⁶⁷, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) ise sika olduğunu söylemiştir²⁶⁸. İbn Adiy (ö. 365) bir rivâyeti hariç hiç münker hadîsi olmadığını, hadîslerini tetkik ettiğini ve problemin ondan rivâyet edenlerden kaynaklandığını ifade etmiştir²⁶⁹. Ali b. Ayyâş, sikadır²⁷⁰ ve Buhârî'nin şeyhlerindendir²⁷¹. Muhammed b. Mutarrif sikadır²⁷² ve Şeyhân'ın râvilerindendir²⁷³. Zeyd b. Eslem de sikadır²⁷⁴ ve Şeyhân'ın râvilerindendir²⁷⁵. Atâ b. Yesâr da aynı şekilde sikadır²⁷⁶ ve Şeyhân'ın râvilerindendir²⁷⁷. Bu rivâyetin bir benzeri başka tarikle Nesâî'de (ö. 303) bulunmaktadır²⁷⁸. Dârekutnî'nin isnâdı hasen dediği bu rivâyet aslında sahihtir.

Sabah kalkınca abdest almak isteyenlerin ellerini yıkamadan kaba sokmaması ile ilgili Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd (ö. 350) ve Abdalbâkî b. Nâfi' (ö. 351)→Hasen b. Abbâs er-Râzî (ö. 289)→Muhammed b. Nûh (ö. 218)→Ziyâd el-Bekkâî (ö. 183)→Abdalmelik b. Ebî Süleymân (ö. 145)→Ebû Zübeyr (Muhammed b. Müslim el-Kureşî ö. 126)→Câbir (b. Abdullah ö. 78)→Hz. Peygamber isnâdla hadîs için de hasenu'l-isnâd demiştir²⁷⁹. Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd²⁸⁰ ve Abdullah b. Nâfi'²⁸¹ Dârekutnî'nin şeyh-

265 Dârekutnî, *Sünen*, "Tahâre", 12.

266 Zehebî, *Siyerü a'lâm*, XV, 256-57.

267 İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 88.

268 Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 411-12.

269 İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 445.

270 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 42.

271 Buhârî Ali b. Ayyâş'tan "Kitabu'l-Ezân", "Buyû", "Menâkıb", "Tefsiri'l-Kur'an", "Edeb" ve "Rikâk"da hadîs rivâyet etmiştir.

272 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 209.

273 Buhârî, Muhammed b. Mutarrif'in rivâyetlerini Kitabu'l-Ezân, Savm, Buyû, Bed'u'l-Halk, Tefsiri'l-Kur'an, Rikâk ve Kefârâtî'l-Eymân'da tahrîc etmiştir. Müslim ise Kitabu'l-Mesâcid, Itk ve İlim'de tahrîc etmiştir.

274 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 209.

275 Buhârî ve Müslimde yaklaşık yüz kadar rivâyeti vardır.

276 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 23.

277 Buhârî ve Müslimde doksan küsur rivâyeti vardır.

278 Nesâî, *el-Fere' ve'l-'Atîre*, 4.

279 Dârekutnî, *Sünen*, "Tahâre", 13.

280 Hakkında bilgi edinmek için Bkz. Zehebî, *a.g.e.*, XV, 407-412.

281 Dârekutnî şeyhi Abdullah b. Nâfi' için bir seferinde "hadîsleri ezberlediği ve bildiği fakat hata yaptığı ve bu hatasında ısrar ettiğini", başka bir sefer ise "ezberine güvendiği fakat çokça hata yaptığı ve

leridir. Hasen b. Abbâs er-Râzî²⁸² ve Muhammed b. Nûh sikadır²⁸³. Ziyâd b. Abdillâh el-Bekkâî için Ebû Zûr'a (ö. 264) "sadûk", Ebû Hâtîm "leyse bihî be's, ehlu's-sıdk, yüktebu hadîsuhu ve lâ yuhteccu bih", Yahyâ b. Ma'în "leyse bi-şey",²⁸⁴ İbn Hacer meğâzide "sadûk ve sebt" olduğunu, hadîste ise İbn İshâk'tan (ö. 150) gelenler dışında "leyyin" olduğunu söylemiş²⁸⁵, Müslim (ö. 261) rivâyetini kitabında tahrîc etmiştir²⁸⁶. Abdülmelek b. Ebî Süleymân için İbn Hacer "sadûk ve lehû evhâm (bazı hataları var)" demiştir²⁸⁷. Ebû Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrus el-Mekkî) için Ahmed b. Hanbel "leyse bihî be's", Yahyâ b. Ma'în bir defasında "sika", bir defasında ise "sâlih", Ebû Zûr'a "sika", Ebû Hâtîm "yüktebu hadîsuhû ve lâ yuhteccu bih" demiş²⁸⁸, İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiş²⁸⁹, İbn Hacer ise "sadûk" olduğunu fakat tedlis yaptığını söylemiştir²⁹⁰. Bu hadîsin bir benzeri Hz. Aişe (57) ve Ebû Hureyre'den (ö. 57) rivâyet edilen ve aralarında Buhârî ve Müslim'in de bulunduğu birçok musannıf tarafından tahrîc edilen "Sizden her kim uykusundan uyanırsa elini kaba sokmadan önce yıkasın..." hadîsi ile takviye edilmektedir. Dolayısıyla Dârekutnî'nin hasen olarak belirttiği mezkûr hadîs aslında sahîh li-ğayrihî mertebesindedir²⁹¹.

d- Hâkim en-Nisâbüri (321-405)

Hâkim en-Nisâbüri'de *Müstedrek*'inde üç yerde hasen terimini kullanmıştır²⁹². Bunlardan birisi; Ahmed b. Ca'fer el-Kati'î (ö. 368)→Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290)→Babası (Ahmed b. Hanbel ö. 241)→Telîd b. Süleymân (ö. 191)→Ebû'l-Cehhâf (ö. Ö. ?)→Ebû Hâzım (ö. 100)→Ebû Hureyre (ö. 57)→Hz. Peygamber isnâdlı "Hz. Peygamber, Hz. Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'e baktı ve şöyle söyledi: Sizinle savaşanla savaşırım, sizinle barış içinde olanla ben de barış içinde olurum." hadîsidir²⁹³.

Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer el-Kati'î, Hâkim'in şeyhidir, sadûk ve makbûldur. Hâkim

bu hatasından geri dönmediğini" söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Du'afâ*, II, 82; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 88; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ts., III, 883; Muhammed Mehdi el-Meslemî, Eşref Mansûr ve diğerleri, *Mevsûatu akvâli ebi'l-hasen ed-Dârekutnî fi ricâli'l-hadîsi ve ilelîhi*, I-II, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 2001, II, 386.

282 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 397.

283 Ahmed b. Hanbel onun sika olduğunu söylemiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, III, 222-23.

284 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 538.

285 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, I, 268.

286 Müslim, "Salât", 50; "Sıyâm", 2; "Hac", 45.

287 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, II, 519

288 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 74.

289 İbn Hibbân, *Sikât*, V, 351-52.

290 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, II, 207.

291 Dârekutnî'nin hasen hükümünü verdiği diğer hadîsler için Bkz: Sünen, "Tahâre", 17; "Salât", 32 (hd. 11, 12); 34; 36; 38; 44; 45; "Sıyâm", (hd. no: 4, 5); 2 (hd. no: 12, 13); 3; 4 (hd. no: 40, 77, 95); 5; "Buyû", (hd. no: 126); "Hudûd", (hd. no: 263).

292 Hâkim, *Müstedrek*, I, 726 (hd. no: 1987); III, 161 (hd. no: 4713, 4714).

293 Hâkim, *Müstedrek*, III, 161 (hd. no: 4713).

onun sika ve me'mûn olduğunu, Hatîb el-Bağdâdî, hadîsiyle ihticâc etmeyi terkedeni görmediğini, İbnü's-Salâh (ö. 643) ise âhir ömründe ihtilâta maruz kaldığını söylemiştir²⁹⁴. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve babası (İbn Hanbel) ise meşhûr muhaddislerdir. Telîd b. Süleymân el-Kûfi için İclî "lâ be'se bih ve müdellis"²⁹⁵, Yahyâ b. Ma'in bir defasında "leyse bişey", başka bir defasında ise Hz. Osman'a (ö. 35) sövdüğü için "kezzâb", Ahmed b. Hanbel de "yalan söyler" demiştir. Nesâî onun "zayıf"²⁹⁶, Ebû Dâvud ise "râfîzî" olduğunu söylemiştir²⁹⁷. Dâvud b. Ebî Avf Ebû'l-Cehhâf et-Temimî için Ahmed b. Hanbel "sika", Ebû Hâtim "sâlihu'l-hadîs"²⁹⁸, İbn Hacer "sadûk, şîî ve bazen hata yapar" demiştir²⁹⁹. Ebû Hâzım el-Eşcaî (Selmân) için Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'in³⁰⁰ ve İclî "sika" demişlerdir³⁰¹. Görüldüğü üzere Telîd b. Süleymân el-Kûfi'nin şia propagandası yapmasından dolayı zayıf addedilmiştir. Rivâyet bu şekliyle zayıftır. Ancak Hâkim aynı yerde Zeyd b. Erkam'dan (ö. 68) gelen başka bir tarîki³⁰² naklederek, bu rivayetin hasen olarak nitelendirdiği Ebû Hureyre hadîsinin şâhidi olduğunu söylemiştir. Buna göre haddi zâtında zayıf olan Ebû Hureyre hadîsine niçin hasen hükmünü verdiğini bir nevi açıklamıştır.

Hâkim'in *Müstedrek*'inde mütesâhil davrandığı, sahîh hadîslerin yanında zayıf, vâhi ve münker hatta - az da olsa - mevzû hadîsleri tahrîc ettiği noktasında eleştirilere maruz kaldığı bilinen bir husustur³⁰³. Bu şekilde mütesâhil davranan Hâkim'in çok sayıda hasen hadîsi kitabına almış olmasına rağmen neden bunları hasen olarak nitelendirmediği ve sadece üç yerde hasen kavramını kullandığı izâha muhtaç bir durumdur.

e- *Beyhakî (384-458)*

Beyhakî hasen ıstılâhını eserlerinde – özellikle *Sünen*'i ve *Ma'rifetu's-Sünen ve'l-Âsâr*'ında – bir çok kez kullanmıştır³⁰⁴. Örneğin; Ebû'n-Nasr Ömer b. Abdilazîz b. Katâde (ö. ?)→Ebû Bekr Muhammed b. Müemmil b. Hasen b. İsa (ö. 350)→Fadl b. Muhammed (ö. 282)→Amr (İbn Avn ö. 225)→Hâlid (b. Adillah et-Tahhân ö.

294 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 35.

295 İclî, *Sikât*, I, 257.

296 İbn Adiy, *el-Kâmil*, II, 284-85.

297 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 118.

298 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 421;

299 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 233.

300 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IV, 298.

301 İclî, *Sikât*, I, 423.

302 İsnadı şöyledir: Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb (ö. 346)→Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271)→Mâlik b. İsmâil (ö. 217)→Esbât b. Nasr el-Hemedânî (ö. ?)→İsmâil b. Abdurrahmân es-Süddî (ö. 127)→Sabîh Mevlâ Ümmü Seleme (ö. ?)→Zeyd b. Erkam (ö. 68)→Hz. Peygamber. Hâkim, *Müstedrek*, III, 161 (hd. no: 4714).

303 Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdu'l-Hay el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdilâ li'l-esileti'l-aşareti'l-kâmîle*, (thk. Selmân b. Abdî'l-Fettâh Ebû Ğudde), Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrût, 1426/2005, s. 83.

304 Sadece *Sünen*'inde hasen kavramını yetmiş bir yerde kullandığını tespit ettik. Bunlardan bazıları: I, 46; I, 76; I, 114; I, 259; I, 275; I, 339; I, 371; II, 29; II, 40...

182)→Humeyd (b. Ebî Humeyd et-Tavîl ö. 142)→Ebû Recâ Mevlâ Ebî Kılâbe (ö. ?)→Ebû Kılâbe (ö. 104)→İdrîs (ö. 80)→Bilâl (b. Rebâh ö. 20) isnâdıyla “Hz. Peygamber meslerini, alnunu ve sarığını mesh ederdi.” hadîsi için Beyhakî isnâdı hasendir demiştir³⁰⁵. Beyhakî’nin hasen hükmünü verdiği bu hadîsin ricâlinin cerh ta’dîl durumunu şöyle özetleyebiliriz:

Beyhakî’nin şeyhlerinden olan Ebû’n-Nasr Ömer b. Abdilazîz b. Katâde hakkında bilgi bulamadık. Ebû Bekr Muhammed b. Müemmel b. Hasen b. İsâ Neysâbüri hakkında ise az bilgi bulunmakla beraber cerh edilmemiştir³⁰⁶. Fadl b. Muhammed el-Beyhakî eş-Şarânî için Ebû Hâtim, “tukullime fihi/تكلّموا فيه (hakkında söz olmuştur)”³⁰⁷ demektedir³⁰⁸. Abdullah b. Avn sika ve sebtir³⁰⁹. Hâlid b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Yezîd de sikadır³¹⁰. Humeyd b. Ebî Humeyd et-Tavîl’i İbn Hibbân *Sikât*’ında zikretmiştir³¹¹. Ebû Hâtim ve İclî onun hakkında “sika”³¹², İbn Hacer ise “sika ve müdellis” olduğunu söylemiştir³¹³. Selmân Ebû Recâ Mevlâ Ebî Kılâbe el-Cermî el-Basrî için İclî ve İbn Hibbân “sika”, İbn Hacer “sadûk” olduğunu söylemektedir³¹⁴. Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd el-Cermî el-Basrî için İbn Ebî Hâtim ve İbn Hibbân “sika” demiştir³¹⁵. İbn Hacer de sika olduğunu, ancak “kesîru’l-irsâl/كثير الإرسال (çokça irsâl yaptığını)” olduğunu söylemiştir³¹⁶. Ebû İdrîs el-Havlânî (Âizullâh b. Abdillâh) ise Hz. Peygamber zamanında Huneyn savaşı esnasında doğmuş tâbiûndan sika bir âlimdir³¹⁷. Bilâl de meşhûr sahâbî Bilâl b. Rebâh el-Habeşî’dir. Görülen o ki Beyhakî bu hadîse Fadl b. Muhammed’in basit zaafından dolayı hasen hükmünü vermiştir.

İbn Abdilber en-Nemerî (368-463) de Câmiu Beyânî’l-İlm ve Fadlihi adlı kitabında hasen kavramını kullanmaktadır³¹⁸. Ancak İbn Abdilber’in haseni hangi kasıtlı kullandığı tahkike muhtaçtır.

305 Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, I, 62.

306 Zehebî, *Siyeru a’lâm*, XVI, 23.

307 Irâkî’ye göre beşinci (*Fethu’l-muğîs*, 137), Sehâvî’ye göre ise cerhin altıncı (*Fethu’l-muğîs*, II, 295), mer-tebesinde bulunan bir râvî için kullanılan sîgalardır ve böyle bir râvînin rivâyeti i’tibar için yazılır.

308 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 69; Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafâ*, II, 513.

309 Zehebî, *Siyeru a’lâm*, VI, 364-396; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, III, 596-97.

310 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 341; Hazrecî, *Hulâsatu Tezhîb*, 101.

311 İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 148.

312 Mizzâ, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 359.

313 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 202.

314 Mizzâ, *a.g.e.*, XI, 260; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, II, 740; *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 315.

315 İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 57; İbn Hibbân, *Sikât*, II, 30; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, IV, 468-75.

316 İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 417.

317 İclî, *Sikât*, II, 16; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 277; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, IV, 272-77; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, I, 390.

318 İbn Abdilber, *Câmiu beyânî’l-ilm*, I, 78, 80, 94, 116; II, 348.

Sonuç

İbn Hacer'in (ö. 852) de belirttiği gibi hasen ıstılâhı az da olsa Tirmizî öncesinde bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Nitekim İbn Hacer'in tespitine göre Ali b. el-Medîni (ö. 234) *Müsned*'inde ve *İlel*'inde hadîsleri sahîh ve hasen olarak nitelendirmeyi çokça yaptığı için hasen ıstılâhını en erken kullanan kişidir. Buhârî (ö. 256), Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262) ve başkaları bu ıstılâhı ondan almış, Tirmizî (ö. 279) ise hocası Buhârî'den almıştır³¹⁹. İstılâhî anlamda haseni kullanan ilk kişinin Ali b. Medîni olduğunu araştırmamız neticesinde söyleyebiliriz. Buhârî de haseni ıstılâhî anlamda kullanmıştır. Buna göre Buhârî birçok konuda istifade ettiği hocası Ali b. Medîni'den haseni öğrenmiş ve bu kavramı uygulamıştır. Kendisi sıhhat bakımından üst mertebedeki hadîsleri kitabına almayı prensip edindiği için hasen nitelendirmelerini *Sahih*'inde değil de öğrencisi Tirmizî'nin telifâtında görmekteyiz. Tirmizî'nin haseni hocası Buhârî'den öğrendiğinin ve bu konuda en çok ondan etkilendiğinin en büyük kanıtı da budur. Aslında Tirmizî Ali b. Medîni'ye de öğrencilik yapmıştır. Binaenaleyh Tirmizî'nin haseni ıstılâhî anlamda kullanan iki hocadan da istifade ettiğini, hadîsleri sınıflandırma konusunda bu iki otoriteden çok şey öğrendiğini söyleyebiliriz. Özellikle hadîslerin illetleri ve sınıflandırılmaları konusunda Buhârî'den çokça istifade ettiğini müşâhede etmek için Tirmizî'nin *İlel'l-Kebîr*'ine şöyle bir bakmak yeterlidir.

Haseni ilk defa ortaya çıkaran ve kullanan, araştırmamızda isimlerine yer verdiğimiz âlimlerin birbirleriyle hocalık-talebelik ilişkilerini şöyle özetleyebiliriz:

Ali b. Medîni (ö. 234) ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241) birbirlerinden hadis almışlar, hadis ilimleri noktasında karşılıklı istifade etmişlerdir.

Buhârî (ö. 256), Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262) ve Tirmizî (ö. 279) hem Ali b. Medîni'ye hem de Ahmed b. Hanbel'e öğrenci olmuşlardır. Ebû Zür'a (ö. 264) ise sadece Ahmed b. Hanbel'e yetişmiş ve ona öğrenci olmuştur.

Tirmizî aynı zamanda Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Zür'a'nın öğrencisi olmuştur.

Görüldüğü üzere hasen ıstılâhını kullanan bu âlimlerin hepsinin neredeyse birbirleri ile hocalık-talebelik ilişkisi mevcuttur. Hasen ıstılâhı Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel ile ortaya çıktığına göre, onlardan da öğrencileri almış ve bunların arasında hasen ıstılâhı yayılmıştır. Dolayısıyla hasen ıstılâhının doğup-gelişme süreci, bu şahısların birbirleriyle olan ilişkileri doğrultusunda seyretmiştir.

Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi ve aynı zamanda Buhârî'nin çağdaşı Ya'kûb b. Şeybe'nin az miktarda (yaklaşık otuz altı) hadîs içeren ve eseri *Müsned-i Kebîr*'inin elimize ulaşan küçük bir kısmı olan *Müsned-i Ömer*'de on küsür yerde haseni

319 İbn Hacer, *Nüket*, I, 426.

kullanmış olması dikkate değerdir. Bu bilginin ışığında onun haseni bu iki hocadan öğrenip, Tirmizî'den önce, önemli ölçüde kullanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Ebû Dâvud (202/203-275) hasen hadîsleri kitabına almakla beraber hasen kavramını kullanmamıştır. Halbuki o da Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel'e öğrenci olmuş, Tirmizî'ye de hocalık yapmıştır. Ebû Dâvud'un hasen ıstılâhını icâd edip kullanan kişilerden hadîs tahsilinde bulunmasına ve kitabına hasen derecesinde birçok hadîs tahrîc etmesine rağmen bu ıstılâhı kullanmaması, hasenin henüz bu sıralar herkes tarafından bilinecek kadar yaygınlaşmadığının veya kabul görmediğinin bir göstergesidir. Ayrıca aynı çağda yaşayan ve eserlerine çokça hasen hadîs tahrîc eden müellif muhaddislerden Dârimî (181-255), İbn Mâce (209-273), Bakıy b. Mahled (201-276) ve Nesâî'nin (214-303) de hasen kavramını kullanmamış olmaları bununla izah edilebilir.

Buna göre; İbn Teymiyye'nin savunduğu, hasen ıstılâhını icâd edip, ilk defa kullanarak hadîsleri sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üçe taksim eden kişinin Tirmizî olduğu tezinin isabetli olmadığını söyleyebiliriz. Ancak kendisinden önceki âlimlere nispetle Tirmizî'nin haseni çokça kullanıp – İbnu's-Salâh'ın da belirttiği üzere – bu ıstılâha şöhret kazandıran kişi olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. Ancak yine de hadîslerin üçlü taksimatı üçüncü yüzyılda yaygınlaşmış bir anlayış değildir.

Hicri üçüncü yüzyılda hasen kavramını kullanan âlimlerden biri de Tirmizî'nin çağdaşı ve müsned sahibi olan Bezzâr'dır (210-292). Hicri dördüncü yüzyıla gelince, Bezzâr'ın öğrencileri Ebû's-Şeyh İbn Hayyân (274-369) ve Dârekutnî (306-385) haseni ıstılâhî anlamda çokça kullanan âlimlerdendir. Darekutnî'nin öğrencisi olan Hâkim en-Nisâbûrî (321-405) – nâdir de olsa – haseni ıstılâhî anlamında kullanmıştır. Hâkim'in öğrencisi Beyhakî (384-458)'ye geldiğinde ise haseni çok yaygın bir şekilde kullandığını müşahede etmekteyiz.

Bu çalışmada Hasen ıstılâhının hadîs ulemâsı tarafından kullanımı üzerine derinlemesine bir araştırma yapılmamakla birlikte konu birkaç örnek ele alınarak işlenmeye çalışılmıştır. Mütেকaddimûn ulemânın hasen kavramı kullanımı konusunda tahkike tabi tuttuğumuz örneklerin bir çoğunda, hasen hadîs konusunda doktora yapmış ed-Derîs ve yine bu konuda bir çalışması olan Rebi' b. Hâdî'den farklı neticelere ulaşmış bulunmaktayız. Bunun sebebinin ise ed-Derîs ve Rebi' b. Hâdî'nin hasenin ıstılâhî manada kullanımını Tirmizî'ye hasretmek ya da İbn Teymiyye'nin bu konudaki fikrini doğru çıkarmak gibi önyargılarla hareket ettikleri kanaatini taşımaktayız. Şüphesiz isnâd tahlili, cerh-ta'dîl, herhangi bir ıstılâhın muhtevâsı ve farklı kullanımını tespit, hadîslerin sıhhatine dair hüküm verme... ictihadîdir. Dolayısıyla bu işle ilgilenen farklı kişilerin değişik neticelere varması pekâlâ mümkündür.

Sonuç olarak; Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in elinde ortaya çıkan, Tirmizî tarafından da sıklıkla kullanılan hasen kavramının hicri dördüncü asrın ikinci yarısına kadar henüz tam anlamıyla muhaddisler arasında yayıldığını söylemek zordur. Bunda iletişim imkanları ve şartların zorluğu, icâd edilen bir ıstılâhın diğer ulemâca tasvîb

edilmesi için aralarında oluşacak hoca-talebe ilişkilerinin mevcûdiyeti gibi etkenler söz konusudur. Ancak şurası bir gerçektir ki; yukarıda isimlerine yer vermiş olduğumuz bu muhaddislerin hasen ıstılâhını hocalarından öğrenerek öğrencilerine aktardıkları açık bir şekilde görülmektedir. Bu da bir ilim dalının, özellikle de hadîs ilminin, prensiplerinin ortaya çıkışı ve yayılımı açısından tabîî bir durumdur. Buna göre İbnu's-Salâh'ın belirtmiş olduğu; hadîslerin sıhhat bakımından üçlü taksimatının Hattâbî ile başladığı tezini, Hattâbî ve onun zamanında artık "sıhhat bakımından hadîsler sınıflandırılırken sahih, hasen ve zayıf şeklinde üçlü taksimata ayrıldığı" şeklinde yorumlamak gerekmektedir. Bu da demektir ki Hattâbî ve sonrası hasen hadîs birçok muhaddisin gündemindedir. Yine de İbnu's-Salâh'a gelinceye kadar bütün muhaddislerin bildiği ve kabul ettiği bir ıstılâhtır dememize imkân yoktur. Çünkü hicri dördüncü asırda müstakil olarak yazılmış ilk hadîs usûlü kitabı olarak bilinen *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'de hasen kavramına dair bir açıklama yoktur. *Ma'rîfetü Ulûmi'l-Hadîs* ve hatta hicri beşinci yüzyılda telif edilen *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*'de de hasenle alakalı fasıl ya da herhangi bir izahât bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rîfetü'r-ricâl*, (thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), I-IV, Dâru'l-Hânî, Riyâd, 1408/1988.
- , *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413.
- , *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşit), I-L, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1416/1995.
- Ahmed Naim, Babanzâde, *Hadîs Usûlü ve Hadîs Istılâhları*, (Yay. haz. Hasan Karayığit), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Ali b. el-Medîni, *el-İlel ve ma'rîfetü'r-ricâl (Rivâyetü İbni'l-Berrâ)*, (thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâeti ve'n-Neşr, 1427/2006.
- Aşıkutlu, Emin, *Hadîste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dül İlmi)*, İFAV, İstanbul, 1997.
- Azîmâbâdi, Ebû Tâlib Muhammed Şemsu'l-Hak, *'Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebû Dâvud*, I-XIV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1415.
- Beşir Ali Ömer, *Menhecü'l-imam Ahmed fi i'leli'ehâdis*, Vakkü's-Selam el-Hayri, I-II, Riyad 2005/1425.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsâr*, I-XV, (thk. Abdulmut'î Emîn Kal'acî), Dâru'l-Vâî, Haleb, 1991.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Ata'), I-X, Mektebetu Dari'l-Bâz, Mekke, 1414/1994.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *Müsnedü Bezzâr*, (thk. Mahfûzurrâhmân Zeynullah), I-XV, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1409/1988.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Kitâbu'd-du'afâ*, Mektebetü İbn Abbas, y.y., 1426/2005.

- , *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Ata), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008.
- , *Sahîh*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), Dâru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Dîmeşk, 1413/1993.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Ana Hatlarıyla Hadîs Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Sünen*, (thk. Abdulğani Mestû), I-IV, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1429/2008.
- Dârimî, Muhammed b. Abdîrahmân, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Derîs, Hâlid b. Mansûr, *el-Hadîsu'l-hasen li-zâtihi ve li-ğayrihi dirâse istikrâiyye nakdiyye*, I-V, Dâru Edvâi's-Selef, Riyâd, 1426/2005.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eşâs, *Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413.
- Ebû Ğudde, Abdu'l-Fettah, "Sünnet İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu", (çev. Enbiya Yıldırım, Mesut Duman), *Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2006, sayı: 5, s. 77-108.
- , "Sünnet Kavramının Hukukî Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'i Üzerine Bir İnceleme", (çev. Harun Reşit Demirel), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, Cilt: V, Sayı: 1, s. 305-331.
- Ebnâsî, İbrâhîm b. Mûsa, *eş-Şezâ'l-feyyâh min ulûmi ibni's-salâh*, (thk. Salâh Fethî Helel), I-II, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, 1418/1998.
- Ebû Hâtîm Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Merâsîl*, (thk. Şâkirullâh b. Ni'metillâh Kûcânî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1397.
- Ebû's-Şeyh İbn Hayyân, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer Ensârî, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ*, (thk. Abdulgafûr Abdulkhak Hüseyin el-Belûşî), I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1412/1992.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. Süfân, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), I-IV, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1410.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, (thk. Muazzam Hüseyin), Dâru İhyai'l-'Ulûm, Beyrût, 1417/1998.
- , *el-Müstedrek ale's-Sahîheyn*, (thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ), I-V, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.
- Hattâbî, Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm, *Me'âlimu's-sünen*, I-IV, Haleb, 1351/1932.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî Ebû Bekr, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (Hasen Abdulmunim Şelebî), Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- , *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, trsz.
- Hazrecî, Safiyuddîn Ahmed b. Abdillâh, Hulâsatu *Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, (thk. Abdulfettâh ebû Ğudde), Dâru'l-Beşâir, Beyrût, 1416.

Hilal, Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, *Kitâbu'l-vukûf min mesâilil-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali), I-II, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, 1410/1989.

Hindî, Vecihuddîn el-Alevî el-Gücerâtî, *Şerhu Nuzheti'n-nazar me'a nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser ve şerhiha Nuzheti'n-nazar fi tavidhi Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Nefis Ahmed Misbâhî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

Irâkî, Abdurrahîm İbnu'l-Huseyn, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 1429/2008.

-----, *et-Takyîd ve'l-îdâh li-mâ utlika ve uğlika min ibni's-salâh* (İbnu's-Salâh'ın Ulûmu'l-hadîsi ve İbn Hacer'in Nüketi ile birlikte), I-VI, Dâru İbni Affân, Mısır, 1432/2011.

Itr, Nûruddîn, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne câmi'ihî ve beyne's-sahîhayn*, Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390/1970.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*, (thk. Ebû Abdurrahmân Fevâz Ahmed Zümerlî), I-II, Müessesetü'r-Reyyân, y.y., 1424/2003.

-----, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (thk. Saîd Ahmed 'Arâb, Muhammed Fellâh), I-XXVI, Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, trsz.

İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997.

İbn Asâkir, Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh, *Târîhu medineti Dimeşk*, (thk. Ömer b. Ğarâme el-Omrevî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1415/1995.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Abdillâh Abdurrahmân er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût, 1371/1952.

-----, *Kitâbu'l-ilel*, (thk. Saîd b. Abdillâh el-Humeyyid, Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreysi), I-VII, Riyâd, 1427/2006.

İbn Hacer el-Askalânî, Hâfız Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed el-Biccâvî), I-VIII, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1412.

-----, *Nuzhetu'n-nazar fi tavidhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, (thk. Nûruddîn Itr), Matbaatu's-Sabâh, Dimeşk, 1421/2000.

-----, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr), I-II, Medine, 1404/1984.

-----, *Tehzîbu't-Tehzîb fi ricâli'l-hadîs*, (thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004.

-----, *Telhîsu'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-râfîyyi'l-kebîr*, (thk. Âsım Hasen b. Abbâs),

I-IV, Muessesetü Kurtuba, y.y., 1416/1995.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, I-II, (thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî), Dâru's-Semî, Riyâd, 1420/2000.

-----, *Sikât*, (thk. Şerefuddîn Ahmed), I-IX, Dâru'l-Fikr, y.y., 1395/1975.

İbn Kesîr İmâdu'd-Dîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *Müsnedü'l-fârûk emîri'l-mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâlihi alâ ebvâbi'l-ilm*, (thk. İmâm b. Ali), I-III, Dâru'l-Felâh, y.y., 1430/2009.

-----, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, (thk. Sâmi b. Muhammed Selâme), I-VIII, Dâru Tayyibe, y.y., 1420/1999.

İbni Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaleddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-arab*, I-LV, Dâru'l-Meârif, Kahire, tsz.

İbn Receb el-Hanbelî, Zeynuddîn Ebî'l-Ferec Abdirrahmân b. Ahmed, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, (thk. Nuruddîn İtr), I-II, Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk, 1429/2008.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2002.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *İlmu'l-hadis*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405/1985.

-----, *Mecmû'u fetavâ şeyhi'l-islâm Ahmed b. Teymiyye*, (thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım ve oğlu Muhammed), I-XXXVII, Mektebetü Melik Fahd, Medine, 1425/2004.

-----, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-VIII, Müessesetü Kurtuba, y.y., trsz.

İbnu'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Abdullâh el-Kâdî), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1406.

-----, *Kitâbu'l-mevdüât*, (thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân), I-III, Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1387/1966.

İbnu'l-Keyyâl, Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed, *el-Kevâkibü'n-neyyirâti fî ma'rifeti mine'r-ruvâti's-sikât*, (thk. Abdülkayyum Abdürabbinnebi), I-II, Dâru'l-Me'mûn, Beyrût, 1981.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrîrî, *Ulûmu'l-hadis* (el-Mukaddime), (thk. Nûreddîn İtr), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2008.

İclî, Ahmed b. Abdullâh b. Sâlih Ebû'l-Hasen, *Ma'rifetü's-sikât*, (thk. Abdu'l-Azîm

el-Bustî), I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1405/1985.

İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâti'l-esfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1409/1988.

Kâdî, Ebû Tâlib, *el-İlelu't-Tirmizîyyi'l-Kebîr*, (thk. Subhî es-Sâmerrâî, Ebû'l-Meâtî en-Nûrî, Mahmûd Muhammed es-Sa'îdî), Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrût, 1409.

Koçyiğit, Talat, "İslam Hadisinde İsnad ve Hadîs Râvilerinin Cerhi", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara, 1961, IX, 47-57.

-----, *Hadîs Istilâhları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980.

-----, *Hadîs Tarihi*, TDVY, Ankara, 1997.

Küçük, Raşit, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-159.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdu'l-Hay, *el-Ecvibetü'l-fâdulâ li'l-esileti'l-aşareti'l-kâmile*, (thk. Selmân b. Abdî'l-Fettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrût, 1426/2005.

Medhalî, Rebi' b. Hâdî 'Umeyr, *Taksîmu'l-hadîs ilâ sahih ve hasen ve da'if beyne vâkii'l-muhaddisîn ve muğalatâti'l-müte'assibîn "Reddün alâ Ebî Ğudde ve Muhammed Avvâme"*, Mektebetü'l-Ğurbai'l-Eseriyye, Medîne, 1417/1997.

Melîbârî, Hamza b. Abdullâh, *Hadîs Usûliine Yeni Yaklaşımlar*, (çev: Muhittin Düzenli, Ayhan Ak), İnsan Yayınları, İstanbul, 2013.

Meslemî, Muhammed Mehdî, Eşref Mansûr ve diğerleri, *Mevsûatu akvâli ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî fi ricâli'l-hadîsi ve ilelihi*, I-II, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 2001.

Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1400/1980.

Moğoltay b. Kılıc et-Türkî, *Şerhu Süneni İbn Mâce-el-i'lâm b. sünnetihî aleyhi's-selâm*, (thk. Kâmil Uveyda), I-V, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyâd, 1419/1999.

Mustafa b. İsmâîl, Ebû'l-Hasen, *Şifâu'l-'alil bi elfâzi ve kavâ'idi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1411/1991.

Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sağîr*, I-VI, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1391/1972.

Müslim b. Haccâc, *Sahîh*, I-III, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sunenu'n-Nesâî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413.

Polat, Salahattin, "İsnadın Menşei ve Hadîste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerinde

Tartışmalar”, *Hadîs Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, trsz., 13-44.

Râmehurmûzî, Hasen b. Abdirrahmân, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1391/1771.

Sa'dî el-Hâşimî, Eb'u Zür'a *er-Râzî ve cuhûduhu fi's-sünneti'n-nebeviyye ma'a tahkiki kitâbihi'd-Duafâi ve ecvibetihî alâ esileti'l-berzâi*, I-III, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medîne, 1402/1982.

Sehâvî, Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân, *Şerhu't-Takrîb ve't-Teyisr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, (thk. Ali b. Ahmed el-Kindî), Müessesetü Beynûne, Abu Dabi, 1427/2008.

-----, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyeti'l-hadîs*, (thk. Abdulkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd), I-V, Mektebetü Dâri'l-Menâhic, Riyâd, 1426.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-nevâvî*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1427/2006.

Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (thk. Abdulfettâh Kebbâre), Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1419/1999.

-----, *İhtilâfu'l-hadîs*, (thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008.

Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihün'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), I-II, MektEbû'l-Metbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrût, 1430/2009.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, 1992/1413.

Uğur, Mücteba, “Hasen”, *DİA*, XVI, 374-75.

‘Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Hammâd, *Kitâbu'd-duafâ*, (thk. Hamdî b. Abdilmecîd b. İsmâîl), I-IV, Dâru's-Sumey'î, Riyâd, 1420/2000.

Ulu, Arif, “Hadîs Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi (İbn Sîrîn'in İsnadla İlgili İfadelerinin Muhtevâsı Üzerine Bir İnceleme)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2012, 119-166.

Ünalın, Abdullah, “İbn İshak ve Hadîs Rivâyetindeki Yeri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: II, Kasım 2009, s. 97-113.

Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zekerıyyâ, *Târihu İbni Ma'în (Rivâyetu Osman ed-Dârimî)*, (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk, 1400.

Ya'kûb b. Şeybe b. Salt es-Sedûsî, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Müessesetü'l-Kutubî's-Sekafiyye, Beyrût, 1405.

Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul, 1996.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, (thk. Nûruddîn Itr), I-II, İdâretu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Katar, trsz.

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût), I-XXIX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1402/1982.

-----, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, trsz.

-----, *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dül* (Erbeu' resâil fi 'ulumi'l-hadîs içinde), (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Mektebetu Metbuâti'l-İslâmiyye, Beyrût, 1428/2007.